

Լ. ԽԱԶԵՐՅԱՆ

«ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ» ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՈՒԱՑՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ¹

«... Յուով են վաճառքի խնդիրը և բազում աշխատության պէտք են և ընդարձակ խրատույց: Սակայն չափաւորապէս, իբր ղկաթիլ ի համատարած ծովէ բաւական եղև քաջահասիցն առարէից, որը ի սակաւուցն զբազումն վաղվաղակի կարողանան առնուլ ի միտ, որպէս թէ միով բանիւ զհազարաց պատասխանի»:

ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՈՒԱՑԻ

13-րդ դարի երկրորդ կեսի միջնադարյան հայ նշանավոր քերականներից է Գևորգ Սկեռացին, որը հայ մատենագիտության մեջ հայտնի է նաև որպէս Գևորգ Լամբրոնացի²: Լամբրոնացի կամ Սկեռացի մակդիրները տրվել են երկու առումով. առաջին՝ որ նա ծնվել է Լամբրոնում, և երկրորդ՝ իր ուսումն ստացել է Սկեռա վանքում, ուստի և կոչվել է Գևորգ Սկեռացի կամ Լամբրոնացի:

Գևորգ Սկեռացու ծննդյան թվականը հայտնի չէ, բայց մահվան թվականը «տույզ է. վախճանվել է 1301 թվականին»³: Նրա քեռին՝ Գրիգոր Սկեռացին, ժամանակի նշանավոր դեմքերից մեկն է եղել և մեծ համբավ վայելել Հայաստանի մշակութային օջախներում. նա երկար ժամանակ հանդիսացել է Սկեռա վանքի դպրապետ-ուսուցչապետը, որի մոտ են սովորել այդ շրջանի մեր մշակույթի մի շարք հայտնի և անհայտ մշակներ. նրա մոտ իր կրթութունն է ստացել նաև Գևորգ Սկեռացին:

Գևորգ Սկեռացու կենսագրական տվյալները չափազանց աղքատիկ են: Նա պատանի հաւակում պանդուխտ է եղել և շրջագայել պատմական Հայաստանի շատ վայրերում: Նա իր գրական և գիտական գործունեությունը հիմնականում ծավալել է Կիլիկիայում և իր բեղմնավոր աշխատանքի շնորհիվ իր ժամանակին հռչակվել է իբրև «...այր փիլիսոփայ և կատարեալ իմաստասէր և անուանի»⁴, «բազում անգամ կոչեցեալ է Գէորգ բարունապետ և ուսուցիչ և խրատիչ...»⁵:

Փոքր հասակից Գևորգ Սկեռացին իրեն նվիրել է գրչության արվեստին և

¹ Սույն հոդվածը հեղինակի «Գրչության արվեստի քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» (բնագրերի համահավաք տեքստերով) աշխատության մի հատվածն է:

² Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Անձնանունների բառարան, Երևան, 1942 թ., հատ. Ա, էջ 465:

³ Նույն տեղում, էջ 465:

⁴ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Սիսուան, Համագրություն հայկական Կիլիկիոյ և Լեոն մեծագործ, վեներաբլ, 1885, էջ 532—533:

⁵ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Սիսուան, էջ 106:

բազմաթիվ ձեռագիր-աշխատություններ է ընդօրինակել ու բազմացրել։ Ուսումնառության նպատակով եղել է նաև Բջնիում Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և Վարդան ու Գրիգոր ուսուցիչների, ինչպես նաև նշանավոր պատմիչ և քերական Վարդան Արևելցու մոտ¹։ Բացի ձեռագրեր ընդօրինակելուց, Գևորգ Սկևռացին զբաղվել է նաև գրական և գիտական գործունեությամբ. նրա գրական գործերից են՝ «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց», «Ներբողեան ի Յովհ. Աւետարանիչ», «Մեկնութիւն Նսայեայ» (վերջինս գրել է Հեթում թագավորի խնդրանքով), դանձեր, կանոններ, բանք խրատականք, է այլն²։

Սակայն Գևորգ Սկևռացու ժառանգության մեջ առավել ուշագրավն ու արժեքավորը նրա քերականական-ուղղագրական աշխատություններն են։ Նա հայ մատենագիտության մեջ հայտնի է իբրև «գրչության արվեստի» քերականական տեսություն ստեղծողներից մեկը։

Ինչպես հայտնի է, «գրչության արվեստ» ասելով մեր մատենագետներն ու բանասերները հասկացել են հիմնականում հայերեն տառաձևերի տարբեր տիպերն ու տեսակները, որոնք զարգացման տարբեր փուլեր են ունեցել դարերի ընթացքում։ Այդ առումով առանձին արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել հայ անվանի հայագետ Հ. Տաշյանը («Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա», Վիեննա, 1898 թ.), Գ. Հովսեփյանը («Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ», Վաղարշապատ, 1913 թ.), Ի. Հարությունյանը («Հայոց գիրը», Թիֆլիս, 1892 թ.), մեծանուն լեզվաբան պրոֆ. Հր. Աճառյանը («Հայոց գրերը», 1928 թ.), Կ. Ղաֆադարյանը («Հայկական գրի սկզբնական տեսակները», Երևան, 1939 թ.), Ա. Աբրահամյանը («Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959 թ.)։ Բայց վերոհիշյալ հեղինակները գրչության արվեստը քննել և հետազոտել են միայն հնագրության տեսանկյունից, դիտելով այն իբրև հնագրության (պալեոգրաֆիայի) մի առանձին բնագավառ։ Այդ է պատճառը, որ հայագիտության մեջ գրչության արվեստ հասկացությունը ձեռք է բերել միայն հնագրական բովանդակություն և նշանակություն։

Սակայն «գրչության արվեստը» միջնադարյան Հայաստանում շափաղանց լայն առում ուներ. նա իր մեջ ընդգրկում էր նաև հարակից արվեստներ, ինչպես մանրանկարչությունը, զարդագրությունը, կազմարարությունը, թանաքագործությունը, և այլն, որոնք մասնագիտացվելով հետագայում դարձան արվեստի առանձին բնագավառներ՝ իրենց հատուկ օբյեկտներով։ Այդ տեսակետից գրչության արվեստի հետ առավել սերտ առնչություն ուներ նրա քերականական տեսությունը, որը գիտական հատուկ ուսմունք էր, և ավելի կարևոր, քան սոսկ հնագրական տեսանկյունից դիտվող տառաձևերի զարգացման տեսությունը, ուստի և հավասար իրավունք ունի կոչվելու իբրև գիտության առանձին բնագավառ։ Այդ պատճառով, ի տարբերություն գրչության արվեստի պալեոգրաֆիկ և այլ կարգի նշանակությունների, մենք անվանում ենք «գրչության արվեստի ֆեռականական տեսություն» գիտության այն բնագավառը, որը ձեռագրերը ճիշտ արտագրելու և անսխալ կարդալու օրենքներ և կանոններ է սահմանում։

Հարց կարող է ծագել, թե ինչպե՞ս կարելի է ուղղագրության, վանկատության, տողադարձի, բառարանագրության, կետագրության, առգանության

¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ա, էջ 465։

² Տե՛ս նույն տեղում։

հարցերի քննարկումը «քերականական տեսութիւն» համարել. չէ՞ որ նրանք, ժամանակակից ըմբռնմամբ, քերականության սահմանման մեջ չեն ընդգրկվում: Այստեղ, ահա, անհրաժեշտ է պատմական մոտեցում ցուցաբերել: Խընդիրն այն է, որ գրչության արվեստի քերականական տեսության հիմնադիրները (Արիստակես Գրիշը, Գևորգ Սկևռացին) հիշյալ բոլոր հարցերը քննում և վերլուծում էին Բերականուրջան տեսանկյունից, քերականական առումով հիմնավորելով ուղղագրական այս կամ այն կանոնը. նրանք իրենց ամբողջ տեսութիւնը հիմնում էին հայերենի քերականական օրինաչափութիւնների հաշվառման և վերլուծման խորքի վրա: Նույնիսկ ուղղագրական բառարան կազմելիս, որտեղ ամենևին չի ենթադրվում քերականության ներթափանցում, նրանք հագեցրել են այն քերականական գիտելիքներով ու բացատրութիւններով: Իրականում, գրչության արվեստի քերականական տեսութիւն ստեղծողները ոչ թէ սոսկ մակերեսային կանոններ էին սահմանում ձեռագրերի ընդօրինակման համար, այլ խորը գիտական, Բերականուրեն պատճառաբանված և հիմնավորված կանոններ և նորմաներ, որոնց հմուտ կիրառման շնորհիվ միայն կարող էին ստեղծվել անթերի, գրագիտական բարձր որակով և ճաշակով գաղափարված ձեռագրեր:

Արիստակես Գրիշից հետո Գևորգ Սկևռացին է այն քերականը, որը բացառապես մշակել և կանոնավորել է հայոց լեզվի դրադարձության, ուղղագրության, կետադրության և առոգանության նորմաները:

Հարց է ծագում, պատմական ի՞նչ անհրաժեշտութիւն կար, որ հատկապես 12—13-րդ դարերում կարիք զգացվեց գրչության արվեստի քերականական տեսութիւնը ստեղծելու:

Ինչպես հայտնի է, մինչև Արիստակես Գրիշի և Գևորգ Սկևռացու հանդես գալը, դեռևս 5-րդ դարից մեր մատենագրության լավագույն նմուշները գրիչների միջոցով անընդհատ ընդօրինակվել և բաղմացվել են՝ չնայած ժամանակի ջնջող ձեռքի և անվերջ ասպատակութիւնների ու ներխուժումների միջոցով հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի արժեքները ոչնչացվելու հանգամանքներին: Հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքների պահպանման նախանձախընդիր մշակները՝ գրիչները, դարեր շարունակ ընդօրինակել և բաղմացրել են ձեռագիր աշխատութիւնները՝ առանց պահանջ անենալու ուղղագրութեան, կետադրության և առոգանության հատուկ ուսմունքի, որը ուղեցույց պետք է հանդիսանար ձեռագիր աշխատութիւնները ընդօրինակելիս պահպանելու հայոց լեզվի ընդհանուր օրինաչափութիւնները: Նրանք բավարարվել են միայն 5-րդ դարի վերջում հայերենի թարգմանված հույն նշանավոր քերական Դիոնիսիոս Թրակացու աշխատության մեջ հայ թարգմանչի՝ հայերենի համեմատութեամբ կատարած մասնակի դիտողութիւններով: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ մեր մատենագրության սկզբնավորման ժամանակ և հետագայ որոշ շրջանում արտասանության և գրության միջև հակասութիւն չի եղել, արտասանութիւնն ու գրութիւնը լիովին համընկել են: Հայ առաջին խոշոր քերական Մեսրոպ Մաշտոցը հայերենի հնչույթային համակարգը որոշելիս ելել է այն սկզբունքից, որ հասարակականորեն ճանաչված յուրաքանչյուր հնչույթին պետք է հատկացնել մեկ տառ. ուստի և տառը տվյալ դեպքում

հնչույթի գրավոր արտահայտությունն է, նրա պայմանական համարժեքը՝ Այդ պատճառով էլ Մեսրոպի ժամանակ և նրանից որոշ ժամանակ անց հայերենի արտասանվածքը և գրությունը լիովին համապատասխան են եղել իրար։ Սակայն կենդանի լեզուն շարունակում է իր զարգացումը ապրել և փոփոխությունների ենթարկվել այն դեպքում, երբ նրա գրավոր արտահայտությունը՝ մատենագրությունը, լինելով պահպանողական, ավանդության ուժով զերծ է մնում փոփոխություններից։ Հետագա սերունդները իրենց նախորդների հոգևոր մշակույթի արտադրանքի նկատմամբ պատկառանքով ու սրբությամբ են մոտենում, ուստի և որևէ եղծում կամ խաթարում անթույլատրելի է համարվում արդեն իսկ ստեղծված կանոնների և օրինաչափությունների նկատմամբ։

Ինչպես հայտնի է հայոց լեզվի պատմությունից, 12—13-րդ դարերում գործածվող հայերենը շատ էր հեռացել գրաբարի դասական վիճակից, որով և ստեղծվել էր միջին հայերեն կոչվող խոսակցական լեզուն. իսկ այս շրջանում կիրառվող գրաբարը բոլորովին էլ այն չէ, ինչ 4—5-րդ դարերում հայ ժողովրդի շրջների վրա թրթռացող գրաբարը։ Որքան էլ միջնադարյան հեղինակները աշխատում էին գրել դասական հայերենի պատմիչների ու մատենագիրների լեզվով, այդ նրանց չէր հաջողվում. պատճառն այն է, որ նրանք գրաբարում էին իրրև սովորովի մի լեզվով, ուստի և յուրաքանչյուր միջնադարյան հեղինակի բարբառային լեզվամտածողությունը, քերականական ձևերն ու արտահայտչական միջոցները թափանցում էին նրա գրավոր արտադրանքի մեջ։ Ն. Ադոնցը գրում է.

«Ընդհանուր ժամանակաշրջանում պետք է տարբերել նախաբարատունյան, բագրատունյան և հետբարատունյան շրջաններ։ Բառավերջում դրվող ձայնավորների հարցը բացատրվում է նրանով, որ առաջին շրջանում (նախաբարատունյան) բառավերջի ա, ո, ե ձայնավորները ներփակվում էին չ կիսաձայնով, իրրև համընդհանուր կերպով ընդունված նորմա։ Դիոնիսիոսի թարգմանիչը հստակ կերպով ձևակերպել է, որ հայերենում բառերը կարող են վերջանալ բոլոր տառերով, բացի ա, ե, ո, ը տառերից»¹։

Բնորոշ է Ն. Ադոնցի այս պարբերացումը հայոց լեզվի արտասանվածքի աստիճանական փոփոխության և զարգացման վերաբերյալ 5-րդ դարի մեր մատենագրության նկատմամբ, երբ գրության և արտասանվածքի լրիվ ներդաշնակություն է եղել։ Եվ իրոք, Բագրատունյաց շրջանը հայոց լեզվի զարգացման տեսակետից համարվում է այնպիսի մի փուլ, երբ որակային տարբերություններ են նշվում ուղղագրության մեջ. մեզ հասած ամբողջական առաջին ձեռագրի (Լաղարյան կոչված 887 թվականի Ավետարանի), ինչպես նաև ավելի վաղ շրջանի առանձին պատառիկների ու վիմագիր արձանագրությունների գրության պարզ համեմատությունից երևում են բաղմամբով ուղղագրական շեղումներ ընդհանուր օրինաչափություններից։ Իսկ հետ-բագրատունյան շրջանում գրված և ընդօրինակված ձեռագիր աշխատություններում ու վիմագիր արձանագրություններում այդ տարբերություններն ու շեղումները առավել ևս ուժեղանում ու խորանում են։ Այս երևույթը կարելի է բացատրել երեք հանգամանքներով. առաջին, որ և ամենակարևորն է, կենդանի խոսակցական լեզուն դարերի հարահաջով գործածության պատճառով, համաձայն

¹ Ն. Ադոնց, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915 թ., էջ LXVIII.

ի՞ք ներքին օրինաչափությունների, շատ է հեռացել իր նախկին՝ դասական հայերենի վիճակից, ուստի և արտասանվածքի և ավանդական գրության միջև անջրպետը լայնացել ու խորացել է: Նրկորդ, բարբառների առաջացումն ու աշխուժացումը, գրիչների բարբառային տարբեր պատկանելիությունը նույնպես իր կնիքն է դրել գրավոր արտադրանքի մեջ ուղղագրական խայտաբղետություն ստեղծելու գործում, երրորդ, որն արդեն սուբյեկտիվ մոժենտ է, բուն իսկ գրիչների լեզվաբանական ու քերականական պատրաստության ցածր մակարդակը:

Այս պայմաններում, ահա, հասունացավ քերականական մի նոր ուսմունքի ստեղծման անհրաժեշտությունը, որը հայ մատենագիտության մեջ հայտնի է «գրչության արվեստ» անունով: Խոսելով «գրչության արվեստի» առաջացման հանգամանքների ու դրդապատճառների մասին, պրոֆ. Գ. Զահուկյանը գրում է. «Այս շրջանում քերականությունը համեմատաբար քիչ վերացական բնույթ ունի՝ ձեռք բերելով գործնական մեծ նշանակություն: Կիլիկիայում քերականության նկատմամբ հետաքրքրության աճը մեծ չափով բխում է հենց ձեռագրերը ճիշտ վերարտադրելու, ձեռագրերի ուղղագրությունը կայունացնելու և տեսականորեն հիմնավորելու պահանջներից: Այս հողի վրա հանդես են դալիս «գրչության արվեստի» վերաբերյալ աշխատությունները, որոնց հեղինակները գլխավոր նպատակ ունենալով ուղղագրության ու կետագրության կայունացումը՝ միաժամանակ հաղորդում են քերականական ալլեալ արժեքավոր տեղեկություններ»¹:

Սակայն ուշագրավ է այն, որ «գրչության արվեստի» քերականական տեսության առաջին հեղինակները, որոնք ամբողջական աշխատություններ նվիրեցին ուղղագրության հարցերին, իրենց ուսմունքի հիմքում դրեցին ոչ թե ժամանակակից խոսակցական լեզվի հնչյունական արտասանությանը համապատասխանող ուղղագրական կանոնները, այլ դասական հայերենի հնչյունական արտասանվածքը արտացոլող մատենագրության ուղղագրական կանոնները: Նրանք իրենց աչքի առաջ ունեցան միայն 4—5-րդ դարերում գործածվող կենդանի լեզվի մատենագրության մեջ արձանագրված ուղղագրական կանոններն ու օրինաչափությունները: Այստեղ հաղթանակեց ավանդականության ուժը. այդ նշանակում է, որ Արիստակես Գրչի և Գևորգ Սկևռացու աշխատություններով հայերենի ուղղագրության նորմաների և կանոնների մշակումը գրվեց ավանդական ուղղագրության սիստեմի մեջ: Սրանից հետևում է, որ անկախ հետազայում հայոց լեզվի կրած պատմական հնչյունափոխության բնույթից ու տարողությունից, նրա գրավոր արտահայտությունը կառչած էր մնալու դասական հայերենի ուղղագրության նորմաներին ու կանոններին, ուստի և ժամանակի ընթացքում խոսակցական լեզվի և գրչության միջև անջրպետը զնալով մեծանալու էր: Այս առթիվ ուշագրավ է Ն. Ադունցի հետևյալ դիտողությունը. «Կիլիկյան շրջանում, երբ խոսակցական լեզուն համարձակ կերպով իր համար ճանապարհ էր հարթում գրականության մեջ, թվում էր, թե պետք է հաղթանակեին ուղղագրության այն նորմաները, որոնք համապատասխան կլինեին արտասանվածքին: Բայց ինչպես որ նոր լեզվին չհաջողվեց մինչև գրական լեզվի մակարդակը բարձրանալ, այն-

¹ Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 235:

պես էլ (ուղղագրական) նոր նորմաները պետք է զիջեն իրենց տեղը հին կարգին»¹:

Եվ իրոք, ուղղագրական այն կանոնները, որոնք ձևակերպվեցին Արիստակես Գրչի և Գևորգ Սկևռացու կողմից, երկար դարեր պահպանեցին ու կիրառվեցին՝ անկախ հայերենի հնչյունական արտասանվածքի կրած հետագա փոփոխություններից: Այդ տեսակետից իրավացի է Ն. Ադոնցը, երբ գրում է. «Արիստակեսին է պատկանում, օրինակ, այն կանոնի ձևակերպումը, ըստ որի, բացառությամբ դերանունների և հրամայական եղանակի առաջին դեմքի, մնացած դեպքերում բառավերջի ա-ն ներփակվում է մեռած յ-ով: Արիստակեսի և նրա մերձավոր հաջորդների կողմից մշակված ուղղագրությունը ձևաբանական հարկադիր նորմաների բնույթ հետագա ժամանակաշրջանի համար: Այն ճանաչվեց նաև Մխիթարյանների կողմից և վերջիններիս շնորհիվ տարածվեց ու ամրապնդվեց արդի գրականության մեջ»²: Այս բոլորից բխում է այն, որ Արիստակեսի և Գևորգ Սկևռացու ուղղագրական նորմաների և կանոնների սահմանումը հնչյունական արժեքից զուրկ էր և կրում էր միայն ուղղագրական բնույթ³:

Գևորգ Սկևռացու քերականական ժառանգության մասին գիտական առաջին խոսքն ասել է պրոֆ. Գ. Զահուկյանը իր «Քերականական և ուղղագրական աշխատությունների հին և միջնադարյան Հայաստանում» (էջ 239—243) մեծարժեք աշխատության մեջ: Նա իր այդ երկում անդրադառնում է Սկևռացու միայն երկու աշխատություններին՝ «Արուեստ գրադարձիցն» և «Խրատք վասն առոգանութեանց» դործերին, ընդհանուր գծերով շարադրելով հեղինակի հայացքները շոշափված հարցերի մասին: Մենք մեր հետազոտությունը կատարել ենք ա՛յլ ծրագրով և սույն հոդվածում փորձել ենք վեր հանել Սկևռացու երեք աշխատություններում էլ արծարծված խնդիրները մի քիչ ավելի հանգամանորեն՝ նրա կերպարը առավել ամբողջական դարձնելու մտադրությամբ:

Մեր Մատենադարանում ունենք 23 ձեռագրեր, որոնք ընդգրկում են Գևորգ Սկևռացու երեք աշխատությունները.

- ա) «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից»,
- բ) «Խրատ վասն առոգանութեանց»,
- գ) «Խրատ յաղագս գրչութեան արուեստի»:

Առաջին երկու աշխատությունները հեղինակը գրել է Ստեփանոս Գոյնե-րիցանց նշանավոր գրչի պատվերով: Ալիշանի վկայությամբ՝ Ստեփանոսի ժամանակակիցներից մեկը, դրվատելով նրա «ճարտար» գրչությունն ու գիտելիքները, 1321 թվականին հետևյալ հիշատակարանն է թողել, «Հանդիպեալ լաւ և ընտիր օրինակի (Աւետարանի), որ գրած էր Ստեփանոս Գոյնե-րիցանց, այն՝ որ լի էր և պատարոմ յարհեստ գրչութեան, և ընդ բնաւ հրաշակեալ, նաև բանիւ կատարեալ և հոգւով լցեալ, որպէս ահա յայտնի է իմաստնոց և ստոյգ դիտողաց, զի լի և կատարեալ էր արուեստիւ՝ ի բանս, ի բառս,

¹ Ն. Ա. Գ. Բ. Բ. Բ., նշված աշխատությունը, էջ LXIX:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշված աշխատ., էջ 228:

ի լծորդս և ի բացատս, և ի տրոհմունս առողանութեանց»¹: Իսկ վերջին աշխատությունը հեղինակը գրել է ոմն Կոստանդին գրչի պատվերով:

Մատենադարանում գտնված ձեռագիր-աշխատություններից լավագույնը համարեցինք 2371 համարի տակ գրանցված ձեռագիրը, որը և՛ նյութի ամբողջականության առումով, և՛ մյուսների համեմատությամբ ունեցած վաղընջականության ու գրչության որակի տեսակետից գերազանցում է մնացածներին: Միևնույն ձեռագրում ընդգրկված են հեղինակի երեք աշխատություններն էլ:

Այդ ձեռագրի գրության ժամանակն է 1357 թ., նյութը՝ թուղթ, 14×10 սմ չափսի:

* * *

*

Ինչպես հայտնի է, Արիստակես Գրչի իր աշխատության մեջ հիմնականում քննել և մշակել է «Գրչության արվեստի» քերականական տեսության միայն ուղղագրական կանոններն ու նորմաները: Սակայն «գրչության արվեստի» քերականական տեսությունը չի սահմանափակվում միայն հարցի այդ կողմով. նա ընդգրկում է նաև տողադարձի, վանկատության, կետադրության և առողանության խնդիրները: Այդ հարցերի լուծմամբ է զբաղվում Գևորգ Սկևռացին: Վերջինս «գրչության արվեստի» վերաբերյալ իր աշխատությունների մեջ նպատակ է դրել հետազոտել տողադարձի, կետադրության, առողանության, մասամբ նաև ուղղագրության կանոններն ու օրենքները: Այս առթիվ պրոֆ. Գ. Զահուկյանը գրում է. «Եթե Արիստակեսը կարևոր դեր կատարեց ուղղագրության կայունացման մեջ, ապա կետադրության և տողադարձի կայունացման պատիվը պատկանում է Գևորգ Սկևռացուն»²:

Ինչպես նշեցինք, Գևորգ Սկևռացին երեք փոքրիկ աշխատություն է նվիրել այդ հարցերին, որոնք, ըստ երևույթին, շատ մեծ տարածում են գտել և երկար ժամանակ ուղեցույց ձևնարկ են հանդիսացել հայերենի վանկատության, տողադարձի, կետադրության և առողանության նորմաների ուսուցման, ինչպես նաև խիստ կարևոր դեր կատարել կայուն օրինաչափություններ հաստատելու և ամրապնդելու գործում:

Գևորգ Սկևռացին իր մի աշխատության առաջաբանում գիտական ամենայն բարեխղճությամբ խոստովանում է, թե իր ուսուցչից՝ Արիստակես Գրչից ս'ըրքանով է օգտվել ինքն և ո՛րն է իր նորամուծությունը: «Անպարապ անձամբ ձեռնարկեցի գշել զսա՝ այրս թշուառ և ծաղկաբաղ արարեալ զմասն ինչ գրելոցն յԱռիստակիսէ հոետոր գրչէ եղի աստ, է ինչ զոր լուծեալ ի նմանէ և է ինչ յեղելոցս աստ տակաւին տարակուսիւ փակեալ: Իսկ ի ծանաթ և յերկարեալ նորայն բանից, էր ինչ յորոյ երկայնութենէն զանց արարի, և էր զոր վասն անհաւաստի գոլոյն՝ թողի...: Այլ վասն զբաղարձիցն, զոր սոսկ յիշեաց միայն նա և էանց, տաց տակաւ մի զհանգամանսն, և զպատճառսն եւս ըստ կարի»³:

Հարկ է նշել, որ Գևորգ Սկևռացին իր արժարժած հարցերը չի քննում միայն նեղ տեսանկյունից, չի բավարարվում տվյալ հարցերի համառոտ շարադրանքով: Նա իր առաջադրած խնդիրների մեկնաբանությունը ուղղակի

¹ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Միսուան, էջ 532:

² Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, նշված աշխատությունը, էջ 228:

³ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 132ա—բ:

տալու հետ միաժամանակ քերականական գիտելիքներ ու տեղեկություններ է հաղորդում իր պատվիրատուներին: Այդ նշանակում է, որ Գևորգ Սկևռացին տողադարձի, վանկատության, կետադրության և առգանության վերաբերյալ իր ուսմունքը շարադրելիս չի սահմանափակվում սկզբունքների ու կանոնների սոսկ թվարկումով, այլ պատճառաբանում և հիմնավորում է այն քերականական հարակից տվյալներով ու երևույթներով, հայոց լեզվի քերականության ներքին օրինաչափությունների համաձայն:

Ուշագրավ է նաև Գևորգ Սկևռացու շարադրանքի ոճի անմիջականությունը, նրա մանկավարժական մեթոդը. նա իր քերականական հայացքները շարադրելիս միշտ նկատի է ունեցել իր պատվիրատուին, այդ պատճառով էլ որևէ դրույթ սահմանելիս կամ մեկնաբանելիս բայի հրամայական եղանակի երկրորդ դեմքով է դիմում. «Յաղագս այսոքիկ նախ զայս գիտասցիր... և այսպէս ըստ կարգի այբենացն, զոր ոչ կամեցայ երկայնել՝ զի մի ձանձրացի լսաւն, բայց զզարուրթին սոցա այսպէս իմա...»¹:

ա) «ԽՐԱՏ ՎԱՄՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՅ ՀԵԳԻՅ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐԾԱՐԾՎԱԾ ՀԱՐՑԵՐԸ

Այս աշխատության մեջ Սկևռացին քննում է գրադարձության սկզբունքները և շարադրում այն կանոնները, որոնցով պետք է առաջնորդվի գրիչը ձեռագրեր ընդօրինակելիս: Հեղինակը գրադարձության իր տեսությունը հիմնում է հայերենի վանկատության ուսմունքի վրա, այդ պատճառով էլ իր գիտություններն սկսում է հենց «վանկ» հասկացությունից, տալիս իր սահմանումը և ապա նշում հայերեն բառերի վանկային բաղկացության հանգամանքները: Այդ տոթիվ նա նկատում է, որ անտիկ գիտության մեջ հույները գրադարձության և վանկատության արվեստի հաստատուն գիտելիքներ են ունեցել. «... Այլ մանաւանդ ըստ վերագոյն ցուցելոյ աւրինակիս ի քերթողացն մերոց և ի փիլիսոփայիցն աւանդելոյ, զոր և ազգն յունաց հաստատուն ունի զարուեստս զայս հեգից»² (ընդդժումը մերն է—Լ. Խ.): Հեղինակի այս ակնարկը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ մեր հայ քերականները (և ոչ միայն քերականները) հատուկ ակնածանք ու պատկառանք են ունեցել անտիկ տշխարհի հոգևոր արժեքների նկատմամբ, ուստի և տվյալ դեպքում գրադարձության ուսմունքի անհրաժեշտությունը հայերենում հիմնավորելու համար ծառայում է այն փաստարկը, որ «... և ազգն յունաց հաստատուն ունի զարուեստս զայս հեգից», Մի այլ տեղ քննադատելով այն համբակ գրիչներին, որոնք շփոթում են սուղ նշանի կիրառությունները աւ-ի և ով-ի (համարելով վերջիններս հոնարենի օմեգայի հայերեն համարժեքները) նկատմամբ, և «յանձանաթութենէ» հունարենի կանոնների, իրենց սխալը վերագրում են նաև հույներին, Սկևռացին պատասխանում է. «Ասեմ, թէ զի նոքա (այսինքն՝ հույները — Լ. Խ.) յոյժ կիրթք են արուեստի քերականին, մանաւանդ յարուեստ առդանութեանցն գրեթէ քան զամենայն ազգս»³ (ընդդժումը մերն է — Լ. Խ.):

¹ Ձեռագիր, № 2371 Բ. 159բ:

² Նույն տեղում, Բ. 136բ:

³ Նույն տեղում, Բ. 147ա:

Հետաքրքարական է Սկեռացու պատկերացումը նաև լեզվի կառուցվածքի մասին. նա գտնում է, որ գրավոր խոսքում հնչույթների պայմանական արտահայտությունը հանդիսացող տառերը (իր մոտ «գիր» է օգտագործվում տառի փոխարեն իբրև հնչունային գրապատկեր) խոսողության նյութն են, քանի որ այդ տառերի կապակցությունից ստեղծվում է վանկ, իսկ վանկերի զուգակցումից էլ առաջանում է բառը: «Եւ է գիրս բովանդակ՝ նիւթ ամենայն խաւից.— գրում է նա.— գի ի միմեանս կցկցելով սոքա ստեղծանեն նախ հեզս կիսակատարս, որ ասի վանգ և փաղառութիւն, և ապա հեգիցն ընդ միմեանս զուգեալ գոյանայ բառ, որ է անուն կամ բայ, կամ այլ ինչ յութ մասանց բանին»¹: Ինչպես տեսնում ենք, Սկեռացին խոսքի մասերից ամենակարևոր միավորները համարում է անունը կամ բայը, որոնք թեև ամբողջական «կատարյալ» բառեր են, սակայն ինքնին, առանձին վերցրած, առանց «միահյուսման» խոսք չեն կազմում, այլ կերպ ասած՝ դրա համար անհրաժեշտ է քերականություն: «Եւ է անուն, որգոն աստուած, և բայ՝ որդան հաստատեաց և զմարդն անուն դարձեալ: Արդ սոքա ըստ ինքեանց բառք են և հիւսեալ ապա բառս ընդ իրեարս կատարեն բան, որգոն՝ աստուած հաստատեաց զմարդըն»² (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.): Այստեղից Սկեռացին կատարում է մի շատ կարևոր հետևություն՝ ճիշտ պատկերացնելով խոսողության գրավոր արտացոլման ամբողջ պրոցեսը. «Այսպէս ամենայն երկար բանք ի բառից շարադրութենէ բաղկանան, իսկ բառքն՝ ի հեգից և հեզքն ի տառից»³:

Լեզվի նյութական նվազագույն միավորի՝ հնչույթի գրավոր արտահայտությունը համարելով բառի կազմության բուն իսկ ատաղձը, հեղինակը տալիս է նաև նրա ֆիզիկական դասակարգումը. նա պահանջում է, որ գրադարձության արվեստը իմանալու համար «արուեստաւոր» գրիչը նախ պետք է իմանա հետևյալը. «բովանդակ գիրն, որ է ԼԶ յայրէ մինչև ցքէ, նախ յերկուս գլխաւոր որոշմունս բաժանի՝ ի ձայնաւորս և յանձայնս», ընդ որում ձայնավորների մեջ Սկեռացին՝ իր նախորդ քերական-մեկնիչների նման, ընդունում է յոթ հնչույթներ՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, լ, իսկ բաղաձայնների (իր տերմինով՝ «անձայնների») մեջ հայերենի մնացած հնչույթները:

Այստեղ կարևոր է դիտել հետևյալ հանգամանքը. Սկեռացին ձայնավորների մեջ ընդունում է ե-ն և է-ն իբրև պարզ ձայնավորներ, ըստ որում այդ ձայնավորների տարբերակումը, ինչպես Դիոնիսիոս Թրակացու հայերեն թարգմանության մեջ, կատարում է ըստ ձայնի տեղության շափի՝ երկարության կամ կարճության: Ե-ն համարվում է կարճ ձայնավոր, ի տարբերություն է-ի, որը ճանաչվում է իբրև երկար ձայնավոր: Այս տարբերակումը, ըստ երկվայթին, կատարվել է հունարենի ձայնավորներին հատուկ տեղության շափի հատկանիշի հաշվառումով կամ նմանակությամբ: Ինչպես հայտնի է, հայերենը չունի և չի ունեցել ձայնավորների տեղության քանակային տարբերություն, հակառակ դեպքում հայերենի ձայնավորների համակարգում անպայման կարտացոլվեր այն համապատասխան տարբերանիշ տառերով: Այդ պատճառով էլ ե-ի և է-ի տարբերակումը ըստ կարճության կամ երկարության՝ թարգմանական տուրք պետք է համարել հունարենին:

¹ Ձեռագիր, № 2371 Թ. 133ա:

² Նույն տեղում, Թ. 133ա:

³ Նույն տեղում, Թ. 133ա—բ:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 133ա:

Մյուս կողմից՝ գրաբարի ձևաբանության ուսումնասիրությանը վաղուց հաստատվել է, որ է-ն պարզ ձայնավոր չի եղել, ինչպես մյուս ձայնավորները (ա, ե, ը, ի, ևլն), այլ երկբարբառային արժեք է ունեցել դասական հայերենում՝ համապատասխանելով ե+յ կազմությանը։ Այդ է պատճառը, որ գրաբարում բոլոր այն դեպքերում, երբ հոլովման կամ խոնարհման հետևանքով ե-ն հանդիպում է յ-ին, վեր է ածվում է-ի (օր. պաշտօնեայ > պաշտօնեյի > պաշտօնէի. քրիստոնեայ > քրիստոնեյի > քրիստոնէի, հրեայ > հրեյի > հրէի, սիրեմ > սիրես > սիրեյ > սիրէ ևլն)։

Հայերենի հետագա զարգացումը հնչյունական համակարգի նկատմամբ ընթացել է երկբարբառների պարզեցման ուղղությամբ, դրա հետևանքով է երկբարբառը նույնպես պարզվել և նույնացել է ե-ի հետ, հետագայում տեղիք տալով բառամիջում և բառավերջում է-ի և ե-ի գրության շփոթությանը։

Սկեռացին և հնչույթը դասել է ձայնավորների մեջ։ Սկեռացին այս հարցում նույնպես հետևել է Թրակացու հայերեն թարգմանությանը. այնտեղ լ-ի ձայնավոր լինելը պատճառաբանվում է նրանով, որ նա երկբարբառի բաղադրիչ երկրորդ տարրն է. «Եւ առաջադիր ձայնաւորք են Զ՝ ա, ե, է, ը, ի, ո։ Եւ առաջադիրք ասին, զի նախադասելով զինիւն և զհինիւն, շաղաշարս կատարեն, որպէս աւ, իա։ Եւ ստորադասք են Բ՝ ի, լ. և ինդ է ուրեք, զի վաղադասական է բան զհին, որպէս յիմաստութիւնդ և յարդիւնդ»¹։ Այս հարցի կապակցությամբ ուշագրավ է դոց. Ա. Աբրահամյանի դիտողությունը. Դիոնիսիոս Թրակացու «Τέχνη γραμματική»-ի թարգմանիչը հայերեն թարգմանության մեջ. — գրում է նա, — այն (իմա՝ և հնչույթը — Լ. Խ.) տեղադրել է հոնարեն յ-ի դիմաց իբրև նրա համարժեքը, թեև հայերենն էլ ներկայացված է ձայնավորների շարքում։ Իսկ սա բացատրվում է նրանով, որ հոնարեն յ-ն այդ շրջանում արտասանությանը արդեն փոփոխված էր, բայց 6—7 դար առաջ դրված քերականությունը գրությանը պահպանում էր նախկինը²։

Նկատի ունենալով հայերեն բառերի կազմությունը վանկատության տեսանկյունից, Սկեռացին արձանագրում է, որ հայերեն բառերը կարող են բաղկացած լինել մի վանկից (հուր, ջուր), երկու վանկից (եւ-կին), երեք (ա-բա-բաձ), չորս, հինգ և ավելի։ Ի դեպ՝ «վանկ» տերմինը նա օգտագործում է միավանկության առումով, իբրև «փաղառութիւն» բառի համարժեքը, իսկ մեր արդի քերականական «վանկ» տերմինի իմաստով առհասարակ «հեզ» տերմինն է կիրառում։

Սկեռացին վանկի էական, որոշիչ տարրը համարում է ձայնավորների առկայությունը. նա ընդունում է, որ հայերենում վանկ կարելի է կազմել մի ձայնավորով և երկու կամ ավելի բաղաձայններով կազմված, իսկ բաղաձայնը առանձին վերցրած, առանց ձայնավորի, չի կարող վանկ կազմել, կամ՝ իր բառերով ասած՝ «ձայն արձակել»։ «Իսկ հեզն՝ է որ ունի լծեալ անձայն ընդ ձայնաւորի, — գրում է նա, — է ուրեք՝ մի, ուրեք՝ երկու, կամ եւ ավելի։

¹ Չեռագիր, № 2367, Թ. 12բ—13ա։

² Ա. Աբրահամյան, Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ, Հասարակական գիտություններ, Երևան, 1957, № 4, էջ 71։

Եւ է երբեք զի միով ձայնաւորաւ կապի հեգ. քանզի անձայնքն առանց ձայնաւորացն ոչ կարեն հեգ կապել կամ ձայն արձակել»¹:

Վանկը առհասարակ, արստրահված ձեով, այն դեպքում, երբ չի կազմում միաժամանակ բառ, Սկեռացին համարում է «պիտակապէս հեգ», այսինքն՝ անվանական վանկ, որովհետև վերջինս ամբողջական բառի մի օղակը կամ մասն է կազմում, ուստի և բառի ամբողջութիւնը լրացնելու համար կարիք ունի այլ վանկերի հետ լծակցելու: Իսկ երբ վանկը միաժամանակ, առանձին վերցրած, բառային ամբողջութիւն է հանդիսանում, այլ կերպ ասած՝ վանկն ու բառը համընկնում են, Սկեռացին կոչում է «տիրապէս հեգ», այսինքն՝ «իսկական վանկ»:

«... զի միով ձայնաւորաւ շինեալ հեգ ոչ է բառ կատարեալ, զի չէ տիրապէս հեգ, այլ պիտակ, վասն որոյ չէ կատարեալ բառ, այլ մասն է բառի, և այլոց հեգից կարաւոր ընդ իւր լծակցիլ. և ապա կատարի բառ, որգոն՝ ե-րա-նեալ, ա-պա-բէն, ո-ղոր-մեա: Արդ սորա առաջին գիրս² աստ ի տեղւոջս՝ եչս, այքս, ոս միւսւորք միայն հեգք են, այլ պիտակք ասին: Իսկ այլքն որ երկու կամ երեք գրով են՝ տիրապէսք ասին»³:

Վանկի տարրերակումը Սկեռացու կողմից «տիրապէս և պիտակապէս» հեգերի՝ հատկանշական է այն տեսակետից, որ քերականական տվյալ երեք-վայթը դիտելով արստրահման այդ բարձրակետից, հնարավոր է դառնում թափանցել նրա էութեանը և բացահայտել նրա առանձնահատկութիւնները:

«Արվեստավոր» գրիչը պետք է լավ յուրացնի «զարուեստ հեգիցն կապելոյ և զբաժանումն տառիցն» այն նպատակով, որ անհրաժեշտութեան դեպքում կարողանա բազմավանկ բառերը ճիշտ վանկատել՝ հավատարիմ մնալով մեր լեզվի հնչարտաբերութեան վանկային առանձնահատկութիւններին: Այս առթիվ Սկեռացին հետևյալ կանոններն է սահմանում, որոնց խստիվ պահպանմանը պարտավոր են հետևել գրիչները:

1) Երբ երկավանկ մի բառ բաղկացած է երկու ձայնավորից և նրանց միջև մի բաղաձայնից՝ պետք է վանկատել հետևյալ կերպ. առաջին ձայնավորը պետք է կազմի առանձին մի վանկ, իսկ բաղաձայնը պետք է տալ երկրորդ ձայնավորին՝ իբրև երկրորդ վանկի բաղադրիչ տարր. «զի յորժամ մի բառ երկու ձայնաւոր դիր ունիցի, և ի մէջ երկուցն մի անձայն, որգոն՝ ապա, աքս աքի, զառաջին ձայնաւորն միայն արա հեգ և զամբայնն վերջին ձայնաւորին տուր, այսպէս՝ ա-պա, ա-քա, ա-քի»⁴:

2) Երբ երկավանկ մի բառ բաղկացած է երկու ձայնավորից և նրանց միջև հանդես եկող երկու բաղաձայնից՝ վանկատումը պետք է կատարել այսպես. առաջին բաղաձայնը պետք է միացնել առաջին ձայնավորին, երկրորդը՝ երկրորդ ձայնավորին. «... եթէ երկու անձայնքն իցեն ի մէջ երկուց ձայնաւորացն, զառաջինն՝ առաջնոյ ձայնաւորին տուր և զերկրորդն՝ վերջնոյն. այսպէս՝ ան-սա, ան-ցո»⁵:

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 133բ:

² Թուրք ձեռագրերում գրված է գիրքս ձեռ. կարծում ենք, որ այն գրչագրական սխալ է, և պետք է լինի՝ գիրս:

³ Նույն տեղում, 134ա:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 134բ:

⁵ Նույն տեղում:

3) Երբ հռավանկ մի բառ բաղկացած է երկու ձայնավորից և նրանց միջև հանդես եկող երեք կամ շորս բաղաձայնից՝ վանկատումը կատարվում է այս եղանակով. առաջին ձայնավորին պետք է միացնել սկզբի երկու կամ երեք բաղաձայնները, իսկ վերջին մի բաղաձայնն էլ միացնել հաջորդ ձայնավորին, ինչպես՝ ինֆ-նակալ, ըմբռ-նալ:

4) Երբ բազմավանկ մի բառ բաղկացած է միջակա երեք կամ շորս ձայնավորներից, որոնց միջև առկա են երկու կամ երեք բաղաձայններ, վանկատումը կատարելիս միայն վերջին բաղաձայնը պետք է միացնել հաջորդ ձայնավորին, իսկ նախորդ բաղաձայնները՝ նախորդ ձայնավորին, ինչպես՝ բարգ-մանու-քիւն, շշն-ջիւն, տրւն-ջիւն, շփաւ-ո-րու-քիւն:

5) Երբ բառի մեջ մի ձայնավոր կա, իսկ նրա առաջից կամ վերջից մեկ կամ մի քանի բաղաձայն՝ բոլորն էլ ձայնավորն է վերցնում, այսպես՝ աւղբ, եգր, էր, ընդ, ինֆն, ողջ, կամ, տուն, ջուր ևլն:

Վանկատության այս հինգ կանոնները դրված են Սկեռացու «գրադարձութեան արուեստի» հիմքում, այդ պատճառով էլ իրավամբ հեղինակը հետևյալ խիստ բնորոշ վերնագիրն է դրել սույն աշխատության համար՝ «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից որ և պատճառն իսկ է գրադարձին յարուեստ գրչութեան»¹ (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.): Այդ նշանակում է, որ Սկեռացու մոտեցումը տվյալ հարցին, շնայած իր ժամանակ տիրող քերականագիտության մակարդակին, միանգամայն ճիշտ է և գիտական:

Պարզելուց հետո հայերեն բառերի վանկատման սկզբունքները Սկեռացին ուսուցանում է գրիչներին, թե ո՛ր դեպքում և ի՞նչպես պետք է տողադարձ կատարել ձեռագրեր ընդօրինակելիս, որպեսզի արտագրվող կամ հեղինակվող ձեռագիր աշխատությունները լինեն բարձր որակով, գրագետ, կանոնավոր, ճաշակով ու կիրթ՝ գիտական սկզբունքի համաձայն: Նա պահանջում է արվեստավոր գրչից ձեռք բերել «գրադարձութեանն զհմտութիւն», միաժամանակ նշելով, որ «զգուշութեամբ պարտ է նկատել արուեստաւորին, թէ զոր ի նոցանէ (այսինքն՝ բառի հնչունային բաղադրիչ տարրերից — Լ. Խ.) անկ է դնել սկիզբն երկրորդ տողին» և այլն: Նա գանգատվում է իր ժամանակի համբալ գրիչներից և կշտամբում նրանց այն քանի համար, որ ճիշտ չեն կիրառում գրադարձության արվեստի կանոնները. «... և ոչ է արուեստ հեգիցն որպէս այժմ բազումք ի մերոցս տգիտաբար անճահապէս առնեն զբաժանմունս տառիցն ի հեգսն՝ ըստ անարուեստ խոհակերի, որ ոչ գիտէ ըստ յօդից առնել զյօշուածս անդամոցն»²: Ելնելով վերոհիշյալ հանգամանքներից, Սկեռացին սահմանում է գրադարձության հետևյալ կանոնները.

1) Եթե տողի վերջում գետեղվում է բառը և կամ նրանով էլ ավարտվում է նախադասութիւնը, հաջորդ տողի սկզբում պետք է դնել մյուս նախադասության առաջին բառը՝ անկախ նրանից, թե ինչ տառով է սկսվում այն՝ բաղաձայնո՞վ, թե ձայնավորով, «զի բառին և բանին սկիզբն տիրապէս լինի և տողի սկիզբն»³:

2) Եթե տողավերջում հանդիպած բառը բազմավանկ է և չի կարող գետեղվել նույն տողում, ապա գրիչը տողադարձը պետք է կատարի հետևյալ կերպ. առաջին՝ ձայնավորին պետք է միացնել այնքան բաղաձայն տառեր,

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 132բ:

² Նույն տեղում, Թ. 136բ:

³ Նույն տեղում, Թ. 136ա:

որքան բառի հնչյունային կազմը թելադրում է և «գրով մի և երկուք թէ հարկ լիցի կամ գրով և կիսով ելանել քան զչափ տողին ի դուրս մինչև կապի հեզ»¹:

Սկեռացին տողադարձի համար ամենակարևոր սկզբունքը համարում է այն, որ եթե մի տառ վանկի առաջին բաղադրիչն է կազմում, անկախ նրանից, թե այն բառի սկզբում, մեջտեղում թե վերջին վանկում է գտնվում, միայն նրանով պետք է սկսի հաջորդ տողի կիսատ մնացած բառը: «Եւ ի կարճոյ այսպէս իմա, — գրում է նա, — ամենայն գիր, որ սկիզբն լիցէ հեզի, թէ ի սկիզբն բառին և թէ ի միջոցին, թէ ի վերջին հեզն, նա կարէ ի մէջ բառին լինել այլոյ տողին սկիզբն, յորժամ ի սպառուած տողին թերի մնացէ բառն»²:

3) Սկեռացին զգուշացնում է առանձին տառերի տողադարձման հարցում. բառի կամ վանկի կազմից առանձին տառ չպետք է թողնել տողի վերջում և մնացածը տեղափոխել հաջորդ տողը, առավել ևս, երբ այն բաղաձայն է: Բայց այս կանոնի նկատմամբ երկու կարգի վերապահութիւն է անում.

ա) եթե բառի առաջին տառը ձայնավոր է «և ինքն միայն կապի հեզ», այդ դեպքում առաջին տառը կարելի է թողնել տողավերջում և մնացածը տողադարձել (օրինակ՝ ա-պաշ-խա-րու-թիւն, ե-րա-նու-թիւն ևլն), ընդամին անհրաժեշտ է տողավերջում վանկ կազմող առանձին դրված տառի տակ կիսենթամնա դնել, «որով իմասցի ընթերցաւոյն թէ թերի է հեզն, և փութով դարձցի ի միւս տողն կցել զհեզսն և կազմել զբանն»³:

բ) եթե տողավերջում երկու տառ դրելու տեղ լինի, ապա պետք է միայն ինքնին առանձին վանկ կազմող ձայնավորը դնել և մյուս բաղաձայնը տեղափոխել հաջորդ տողը, թեկուզ և մի տառի համար տակավին տեղ բաց մնա նախորդում:

4) Երբ տողավերջում երկուսուկես տառի տարածութիւն մնա, իսկ հաջորդ սկսվող վանկը բաղկացած է երեք կամ չորս տառերից, այդ դեպքում կամ պետք է սեղմ գրել, կամ էլ տողի մի քիչ վերևում ավելացնել պակասող տառերը, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ մեկ կամ երկու տառով տողից դուրս գալ, մինչև վանկի ամբողջանալը, որովհետև, ըստ Սկեռացու, «ի սպառուած տողին սպառուած լիցի հեզի կամ բառի», որպեսզի «մի անարուեստ և անճահ բաժանմամբ գրոյն զընթերցողն ոտնառելով սայթաքեացէ ի հանդէս և բանն խանգարեսցի»⁴:

5) Սկեռացին գաղտնավանկ ունեցող բաղաձայնակ բառերի համար առաջարկում է ը-ի գործածութեան հատուկ սկզբունք, «զոր յոյժ ընտրութեամբ» պետք է կիրառի գրիչը. կամ տողավերջում բաղաձայնով սկսվող բառի առաջին տառից հետո պետք է դնել ը-ն, կամ էլ հաջորդ տողի սկզբում՝ բաղաձայնով սկսվող վանկի առաջին տառից հետո, իսկ տողամիջում ը-ի կիրառութիւնը բացառվում է (օր. բը-նութիւն, բը-ծըշկութիւն): Այն դեպքում, երբ արվեստավոր գրիչը ը-ի գործածութեան եղանակը գաղտնավանկում անգիտանա և կամ էլ չկարողանա կողմնորոշվել՝ հարկավոր է արդյոք ը դնել թե ոչ, ավելի

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 136ա:

² Նույն տեղում, Թ. 136ա—բ:

³ Նույն տեղում, Թ. 138ա:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 137բ:

նպատակահարմար է երկու-երեք տառի տեղը ազատ թողնել, թե անհրաժեշտ է արձանագրել զհեզն և սխալումն առնել ընթերցողին»¹:

6) Իբրև ընդհանուր կանոն, տողադարձի ժամանակ, բոլոր դեպքերում բաղաձայնով պետք է սկսի կիսատ բառը հաջորդ տողից, իսկ ձայնավորը պետք է հետևի բաղաձայնին: Սակայն այս կանոնից բացառություն են կազմում չ կիսաձայնը և վ բաղաձայնը: Այդ բացառությունը Սկեռացին պատճառաբանում է հետևյալ նկատառումներով. թեև չ և վ հնչյունները բաղաձայն են,— ասում է նա,— սակայն հարում են ձայնավորներին, բացի դրանից, չնայած այն հանգամանքին, որ նրանցով շատ բառեր են սկսվում, բայց բառամիջում վանկի սկզբում շատ սակավ են հանդիպում կամ էլ բոլորովին բացառվում են (ինչպես՝ նա-քա-նայ-էլ, Մի-բայ-էլ, խոռվ-ու-քիւն, ժո-ղով-աւոյ): Դրանից Սկեռացին հետևեցնում է, որ եթե բառի մեջ վանկի սկզբում չեն լինում դրանք, ուստի և տողադարձի ժամանակ էլ չեն կարող տողի սկզբում լինել, իբրև նրանցով սկսվող վանկի բաղադրիչ տարրեր:

7) Հիւնի (ւ) գործածությունը բառասկզբում առհասարակ արգելում է Սկեռացին. պատճառն այն է, որ բառամիջում շատ ձայնավորներ են լինում, որոնցով էլ սկսվում են վանկերը, ուստի և տողադարձի ժամանակ այդ ձայնավորներով էլ սկսում են հաջորդ տողերը: Մինչդեռ հիւնով սկսվող հայերեն բառեր չունենք, թեև ոմանք «բռնադատում» են՝ հատուկ են տառերի սկիզբը դնելով (ինչպես՝ փւծեալք): Մյուս կողմից՝ բառամիջում նույնպես վանկերը չեն սկսում հիւնով, հետևաբար տողադարձի դեպքում չեն էլ կարող փոխադրվել հաջորդ տողը, այլ մնում են նախորդ վանկի կազմում:

8) Սկեռացին ձայնավորով սկսվող առանձին վանկերի կամ բառերի մասին խոսելիս նշում է, որ է-ով, ի-ով, ո-ով առանձին ամբողջական բառեր ընդհանրապես չեն լինում հայերենում, շատ քիչ անգամ նրանցով հանդիպում են իբրև «տիրապէս» վանկեր: Նման գործածության երեք դեպք է հիշատակում, որոնցից առաջինը («Ե՛ դարձոյց զծովն ի ցամաք») իբրև հարցական բնույթի անձնական դերանուն, երկրորդը՝ («Է՛ Քրիստոս ի վերայ ամենայնի աստուած աւրճեալ յաւիտեանս») իբրև էական բայ, իսկ երրորդը՝ («Ի՛ հընդետասաներորդի») իբրև նախդիր: Եթե այս ձայնավորները նույնիսկ տողավերջում հանդիպեն՝ առանց կիսենթամնայի են մնում: Բայց այն դեպքում, երբ հիշյալ ձայնավորները «պիտակապէս հեզ» են կազմում՝ դրվելով բառերի սկզբից (էմանուէլ, ողորմելի, իմացական), տողավերջում կարող են առանձին մնալ, սակայն անպայման կիսենթամնայով, որպեսզի հասկացվի, թե թերիք են և այլոց տառից պիտոյանան առ ի կապել զհեզսն»²:

9) Սկեռացին բացարձակ կերպով արգելում է տողավերջում նախադասութեան պակասող բառերը «ներքին տողի» եզրում գրելը՝ մի քիչ տեղ խնայելու նպատակով, և հաջորդող նախադասությունը կիսատ մնացած տողից շարունակելը: Նույնիսկ ավարտված նախադասության և նոր սկսվող նախադասության միջև դրված նշանը չի արգարացնում նման երևույթը, որովհետև, ըստ նրա, «այն կարի խոտան է և կարդացողին յոյժ սխալող»:

10) Սկեռացին խորհուրդ է տալիս «պիտակ հեզ»-ի, այսինքն՝ բառամիջում եղած վանկի դեպքում տողադարձ անելիս անպայման կիսենթամնա

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 139ա:

² Նույն տեղում, Թ. 140ա:

դնել, իսկ կատարյալ ենթամնայի գործածութիւնը այդտեղ սխալ է համարում: Պատճառն այն է, որ «կատարեալ ենթամնայն» երկու ամբողջական բառերից բաղկացած բարդ կազմութիւնների համար է կիրառւում, ինչպես՝ տեսակարար, ամէնիշխան: Մինչդեռ կիսենթամնայն դրվում է տողավերջում վանկատվող մասի ներքևից, ցույց տալու համար, որ բառը այդտեղ չի ամբողջացել և կարոտ է լծորդվող վանկերի. այս երևույթը Սկեռացին գեղեցիկ կերպով համեմատում է լծկան եղների հետ. «որպէս մի եղն ընդ լուծ կապեալ՝ զընկերին պակասութիւն (յայտնէ)»: Ուշագրաւ է Սկեռացու տված ստուգաբանութիւնը ենթամնա բառի առթիւ, երբ ասում է. «զի և անուն իսկ ենթամնայիդ զայս բացայայտէ, ենթա՝ նախդիր, իսկ մնայ՝ թէ չէ յանգ ելեալ բանս, այլ տակաին մնայ, դուգակցիւքն առնուլ զկատարումն»¹:

Սրանք են Սկեռացու՝ «գրադարձութեան արվեստի» մասին ունեցած հայացքները, որոնք երկար դարեր շարունակ մեծ դեր են կատարել ձեռագրերի ճիշտ ընդօրինակման, գրագետ հորինման գործում՝ բարձրացնելով գրիչների վարպետութիւնը, ընդարձակելով նրանց գրագիտութեան ոլորտը՝ մի կողմից, մյուս կողմից՝ հայ քերականագիտութեան մեջ դրա շնորհիւ ստեղծելով «գրադարձութեան արուեստի» հատուկ ուսմունք:

բ) «ԽՐԱՏ ՎԱՍՆ ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ՍԿԵՎՈՒՅՑՈՒ ԱՐԾԱՐԾԱԾ ՀԱՐՅԵՐԸ

Դեռևս Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի» աշխատութեան հայերեն թարգմանութիւնից հայերը արդեն ծանոթ էին առողանութեան հարցերին. հույները առողանութեան ուսմունքը համարում էին քերականութեան բաղկացուցիչ մասերից մեկը, որը սովորեցնում էր գրավոր արտադրանքները, իմաստի համաձայն, ճիշտ ընթերցել՝ պահպանելով ձայնի ելեղները բառերի արտաբերութեան ժամանակ: Սակայն հայերենի և հունարենի առողանութիւնները արմատապես տարբերվում էին միմյանցից. բայց շնայած այդ էական հանգամանքին, մեր հայ քերական-մեկնիչները իրենց աշխատութիւններում միշտ էլ անդրադարձել են առողանութեան խնդիրներին և ձգտել են տեսնել հայերենում նույն երևույթները, ինչ հունարենին հատուկ են: Այդ առումով իրավացի է պրոֆ. Գ. Զահուկյանը, երբ գրում է. «Հայերենի համար մեխանիկորեն յուրացվել է նաև առողանութեան (պրոսոդիայի) նշանների ամբողջութիւնը, որը գործադրում էին հույները հին տեքստերը հնարավոր ճշտութեամբ վերարտադրելու նպատակով: Այս նշանների մեծ մասը սովորական հայ գրիչների համար, որոնք արտադրողների գերակշռող մասն էին կազմում, մինչև վերջ մնաց անըմբռնելի, լավագույն դեպքում այն լուրջ մեխանիկական ընդօրինակման առարկա էր, որի էութեան մեջ նրանք ո՛չ թափանցում էին, ո՛չ էլ կարող էին թափանցել առանց հունարենի իմացութեան»²:

Սակայն առողանութեան նշանների դերն ու նշանակութիւնը Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան հայերեն թարգմանութիւնից հետո ընկած ժամանակաշրջանում աստիճանաբար տարբեր բնույթ ստացան. դա էլ հենց թարգմանական տուրքի կողմնակի արդյունքը հանդիսացավ:

¹ Գ. Զահուկյան, նշված աշխատ., էջ 94:

² Զեռագիր, № 2371, Թ. 141ա:

Սկևռացին խոստովանում է, որ սույն աշխատության հայցողի հարկադրանքով է շարադրում առողջանության մասին իր ըմբռնումներն ու տեսակետները, պատճառաբանելով, որ առողջանության մասին խոսելը շատ ավելի դժվար է, քան «գրադարձության արվեստի»։ «... Դիրքին իսկ էր ուսումն գրադարձիցն, քան զառողջանութեանցն, ուստի վասն դժուարութեանն խոյս կամեցայ տալ յառողջանութեանցն խնդրոյ, այլ զի պատկառանք գրաւեաց զիս հայցուածն քո, ահա սակաւ մի երկրորդնմ ի բերական խրատուցն և վասն նորա»¹։ Սկևռացին առողջանությունը ըմբռնում է որպէս «արուեստ ընթերցողութեան», այդ պատճառով էլ խորհուրդ է տալիս գրչին նախքան գրելու համարձակություն ունենալը «հմտանալ» դրան, քանի որ այն «գրեթէ բովանդակեալ իսկ ունի զզաւրութիւն շարադրութեան»²։ Սկևռացին աշխատանքի բարձր է գնահատում առողջանության ուսմունքը, որ եթե դրան շտիրապետի գրիչը, ապա «զիմաստ բանին խանգարէ և զքերթողացն արուեստն տապալէ, զընթերցաւն թեև ի քաջաց իցէ՝ վտանգէ, և զյսաւղն յիմացմանէ բանին զրկէ»³։

Սկևռացին առողջանության ուսմունքը կարևոր է համարում նաև այն տեսակետից, որ մարդիկ միայն օժտված են «յաւդատր ձայնիւ», իսկ անշուճ առարկաներն ու կենդանիները զուրկ են դրանից. «... յաւդատր ձայն է միայն մարդոյս վասն տառից բարախման և վասն ոլորակացն արուեստի, զի անշընչից և անասնոց մերկ է յայսցանէ»⁴։

Սակայն առողջանության վերաբերող շատ տերմիններ և հասկացություններ Սկևռացին, առանց թափանցելու դրանց էությանը, կրկնում է նույնությամբ, ինչ իր նախորդ քերական-մեկնիչները. նա ամենայն անկեղծությամբ ընդունում է առողջանության հարցերում իր թերիմացությունը, ասելով՝ «...զկատարեալն յոյժ անգիտանամ», իսկ մյուս կողմից էլ վերապահություն է անում, պնդելով, որ «այլ ոչ է մտացածին կարկատ ինչ, զոր ունիմ դնել աստ վասն խնդրոյ առողջանութեանցն, զի և ոչ է իսկ հնար յաւելուած առնել ի սա, քանզի թուով իսկ են կնքեալ սեռք և տեսակք առողջանութեանցն, ուստի հարկ է զնոյն իսկ զհրամանս քերթողացն երկրորդել»⁵։ Սույն մեջբերումից պարզվում է, որ առողջանության նշանների քանակը, տեսակներն ու բնույթը արդեն նախասահմանված են եղել իրենից շատ առաջ (այսինքն՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանության մեջ) և թե նույնիսկ անհնար է դրանց վրա ավելացնել առողջանության որևէ նոր նշան, հետևաբար հեղինակին ուրիշ բան չի մնում, քան «զհրամանս քերթողացն երկրորդել»։

Մյուս կողմից՝ առողջանության նշաններին հմտանալ կամեցողներին Սկևռացին զգուշացնում է, որ «յոլով տքնութեան պէտս ունի իրքս այս», այդ դժվարությունը Սկևռացին բացատրում է երեք հանգամանքներով. «Նախ վասն նրբագոյն բնութեան իրացս, երկրորդ՝ վասն ոչ գոլոյ այժմ յազգիս մերում ուսմանս այսորիկ կատարեալ արուեստաւոր և ի սուղ գրելոց հզար քերթո-

¹ Զեռագիր, № 2371, ք. 141ա։

² Նույն տեղում, ք. 141բ։

³ Նույն տեղում ք. 141բ։

⁴ Նույն տեղում, ք. 144ա։

⁵ Նույն տեղում, ք. 143։

դացն մերոց առաջնոց»¹։ Ավելին, Սկեռացին պնդում է, որ առողջանութեան ուսմունքից շատ բան կասկածելի և անհամապիշ է թվում այն պատճառով, որ նրա մասին շատ քիչ բան է ավանդված հայ քերականական-մեկնողական աշխատութիւններում. «վասն կարճ և համառու գոլոյն,— գրում է նա,— բազում ինչ յայսմ ուսմանէ րնդ տարակուսի մնայ»² (ընդգծումը մերն է — լ. Ն.)։ Բայց, իհարկե, միայն դա չէ առողջանութեան ուսմունքի մասին աղոտ պատկերացման հիմնական պատճառը մեր հայ քերական-մեկնիչների մոտ, այլև ա՛յն, որ քերականութեան այդ հատվածը, ամբողջութեամբ վերցրած, թարգմանական տուրք էր հունարեն բնագրին³։

Անցնելով հարցի շարադրմանը, Սկեռացին առողջանութեան նշանների քանակը տասն է համարում և դրանցից յուրաքանչյուրը անվանում է նույն այն տերմիններով, ինչ Թրակացու քերականութեան հայերեն թարգմանութեան մեջ՝ ա) շեշտ, բ) բուք, գ) պարոյկ, դ) երկար, ե) սուղ, զ) քաւ, է) սոսկ, ը) ապարարց, թ) ենթամնայ, ժ) ստորատ։ Ըստ որում առողջանութեան այս նշանները, իրենց հերթին, Սկեռացին խմբավորում է ժառողջանութեան շորս օձոների» մեջ, ինչպես ընդունված է Դիոնիսիոս Թրակացու մոտ, և գործածում ավանդական տերմինները՝ ոյորակ, ամանակ, հագագ, կիւբ։

«Ոյորակ» ասելով Սկեռացին հասկանում է «վերագանշումն յաղաւոր ձայնի», ձայնի ելեէջները բառի տարբեր վանկերում. այս երևույթը հունարենի համար միանգամայն հասկանալի է, որովհետև հունարեն բառի հնչարտարերությունը բնորոշվում էր բարձրութեան շեշտով, այլ կերպ ասած՝ տոնի իջեցմամբ կամ բարձրացմամբ և կամ էլ բարձրացմամբ — իջեցմամբ էր պայմանավորված հունարեն բառի արտասանությունը։ Մինչդեռ հայերեն բառերի հնչարտարությունը բնորոշվում է ուժային շեշտով։

«Ոյորակի» մեջ Սկեռացին ընդունում է առողջանութեան երեք նշան՝ շեշտ, բուք և պարոյկ։

Երբ սուր հնչմամբ է արտաբերվում բառի մի վանկը, «շեշտոյոր» է կոչվում, ընդ որում շեշտոյորի մեջ Սկեռացին տարբերում է երկու տիպ՝ բնութեամբ շեշտոյոր, երբ սուր շեշտը ընդունում են բառի այն վանկերը, որոնք ունեն ա, ե, կամ ի ձայնավորները, իսկ երբ շեշտը ընկնում է մնացած ձայնավորներով կազմված վանկերի վրա՝ դուրսյամբ կամ պատահմամբ են կոչվում։

Բուքը սուր շեշտի հակառակ երևույթն է, որին նույնպես Սկեռացին երկակի բնութ է վերագրում. բուքը իշնող ինտոնացիայի արտահայտությունն է, որը, ըստ Սկեռացու, կարող է լինել բնութեամբ, երբ բառի մեջ վանկերը ունեն ր, ռ և չ հնչույթները, որոնք արտաբերվում են «կարճ կամ ծանր, զի վասն նեղելոյ շրթանցն ի փողելն, ձայնքն սոցա նեղը և տկարը լինին, վասն որոյ և բուքը ասին, այսինքն՝ գուլ, ընդդէմ շեշտին, որ է սուր»⁴։ Այստեղ ուշագրավ է դիտել մի մոմենտ. ա՛յն, որ Սկեռացին հնչարտարությունը նկարագրելիս փորձում է տալ նաև ֆիզիկական օրգանների մասնակցությունը՝ ի՛նչ չափով և ի՛նչպես։

Մեզ հետաքրքրում է նաև այն հարցը, թե առողջանութեան այս նշանների վերաբերյալ տեսությունը ինչպես է կիրառվել իրականութեան մեջ՝ փաստա-

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 142բ։

² Նույն տեղում։

³ Տե՛ս Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, նշված աշխատ., էջ 95։

⁴ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 144ա։

պես: Նման հարցադրումը ուսումնասիրության հատուկ և ծավալուն առարկա է դարձրել մանկավարժական գիտ. թեկնածու Հ. Մխիթարյանը: Նա գրում է. «Բութ նշանը թե՛ իր ձևով, թե՛ իր նախնական ու հետագա տրոհական ֆունկցիայով հանդես է գալիս որպես զուտ հայկական կետադրական նշան: Կետադրական նման նշան աշխարհի մեզ հայտնի որևէ լեզվում չի գործածվել և սլոժ էլ չի գործածվում: ... Մեզ հասած ամենահնագույն ձեռագրերում չենք հանդիպում բութ նշանի գործածությանը, բացի քերականական գրքերում եղած հիշատակություններից, մասամբ էլ գործածությունից»¹:

Խոսելով պարույկի մասին, Սկևռացին գտնում է, որ այն ոչ շեշտ է և ոչ էլ բութ, այլ դրանց երկուսի միջինը, «... որպես շեշտն ի վեր հանելով սրէ, նույնպես և բութն ի խոնարհ իջանելով հարթէ՝ ի յերկոցունց ծայրից ի շեշտէ և ի բթէ բաղկանայ պարույկն, որպես ի սեւոյ և ի սպիտակէ գոշն»²: Նկարագրելով պարույկի շեշտային բնույթը, Սկևռացին շարունակում է. «Եւ է պարույկն բեկումն ձայնի և շրջումն վերուստ ի վայր, և բթիլ ի սրութենէն, որպես և ձեն ցուցանէ, շեշտ ոչ է, զի բթի վերջն, բութ ոչ է, զի սուր է սկիզբն»³: Նկատենք, որ Սկևռացին հայերենի ձայնավորների մեջ ընդունում է երկար և կարճ ձայնավորներ, ինչպես հունարենում, մի բան, որ հատուկ չի եղել հայերենի հնչյունական համակարգին. իբրև «բնությամբ» երկար ձայնավորներ համարում է է և ով հնչյունները, վերջինս իբրև հունարեն օմեգայի (ω) համարժեքը: Պարույկի կիրառության հանգամանքները նշելիս, Սկևռացին պահանջում է այն դնել «բնութեամբ երկար» է կամ ով ձայնավորների, ինչպես նաև երկբարբառների ու եռարբառների վրա՝ աւ, եւ, ու, ալի, ոյի: Իհարկե, նրա այս պահանջը հայերենի նկատմամբ զուրկ էր գործնական որևէ նշանակությունից, ուստի և նման կիրառությունը մեր մատենագրության մեջ տեղ չբռնեց՝ ձեռք բերելով գործածության տարբեր եղանակ, ի վերջո, ձուլվեց հարցական նշանի հետ՝ արտահայտելով զգացական և իմաստային տարբեր երանգներ: Ի դեպ՝ Սկևռացին նշում է, որ պարույկի նման է նաև այն նշանը, որ դրվում է բառերի վրա՝ հիացական և հարցական իմաստներ արտահայտելու համար: Բայց հարցում և հիացում արտահայտող նշանը, պնդում է Սկևռացին, մեր առաջին քերական—մեկնիչների աշխատությունների առողանության վերաբերյալ հատվածում «դրոշմված» չի եղել և այն շատ հավանաբար հետո է ավելացել համբակ գրիչների կողմից. «Այլ զայս ոչ գտանեմք ձեւովս այսու դրոշմեալ զհարցականս ի խրատս տասն առողանութեանցս յառաջնոցն մերոց, թէպէտ և յանուանէ յիշեն զհարցականն, այլ ձև ինչ որպէս զտասանցս՝ ոչ ցուցանեն, բաւական համարելով ի բնաւն զտասնեակս զայսոսիկ, թերևս յետոյ աւելաւ այս ձև ի համբակագունից ոմանց»⁴:

Մեր մատենագրության մեջ պարույկի իբրև հարցական նշան գործածվելու փաստական ժամանակաշրջանի մասին ուշագրավ է Հ. Մխիթարյանի հետևությունը, գտնելով, որ նրա կիրառության հետքերը կարելի է տեսնել դեռևս 9—11-րդ դարերից մեզ հասած ձեռագիր աշխատություններում, և հանդես է եկել նույն այն եղանակով, ինչ այսօր գործադրում ենք: Վերջին հանգամանքը եզակի բնույթ ունի աշխարհի մնացած լեզուներում օգտագործվող միևնույն

¹ Հ. Մխիթարյան, Առողանություն, էջմիածին, 1958 թ., № 55—56:

² Զեապիր, № 2371, Թ. 144ա:

³ Նույն տեղում, Թ. 144բ—145ա:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 145ա:

առողջանության նշանի նկատմամբ: «Բացականչական և հարցական նշանների մասին առաջին տեղեկությունը,— գրում է նա,— ստանում ենք 5-րդ դարի քերականական աշխատություններից, իսկ մատենագրության մեջ սրանց փաստական գործածությանը հանդիպում ենք 9-րդ և 11-րդ դարերից: Հարցական և բացականչական նշաններն այժմյան ձևով (^) դրվել են հարցում պահանջող և հույզ ու զգացում արտահայտող բառերի շեշտված վանկերի վրա»¹. մի այլ տեղ նույն հարցի մասին գրում է. «Հարցական նշանը հայերենում թե իր վաղ գործածությամբ, և թե իր ձևի ու արտահայտչականության տեսակետից միանգամայն տարբերվում է աշխարհի մեղ ծանոթ լեզուներից և կազմում է բացառություն: Եվրոպական բոլոր լեզուներում հարցական նշանը գրավոր խոսքի մեջ իր գործածությամբ չի համընկնում բանավոր (կենդանի) խոսքի հետ՝ դրվելով նախադասության վերջում»²:

Այսպիսով, «ոլորակի նշանները», անկախ մեր քերական-մեկնիչների բռնադրոսիկ բացատրությունից, հայերենի գրավոր խոսքի հետագա զարգացման ընթացքում պատմական այլ բախտ և նշանակություն են ունեցել:

Առողջանության տասը նշաններից երկուսը Սկևռացին խմբավորում է ամանակ սեռի տակ, ինչպես Դիոնիսիոս Թրակացու մոտ: Այստեղ նույնպես զգացվում է հունարենի հնչյունական համակարգի առանձնահատկությունների մեխանիկական վերագրումը հայերենին, մի բան, որ հասկանալի էր հայ քերականական ուսմունքի ստեղծման առաջին շրջանում: Սկևռացին ձգտում է հայերեն ձայնավորների մեջ ժամանակի տեղությունը տարբեր հարաբերություններ որոշել. «ամանակ» տերմինի տակ նա ընդունում է «երկար» և «կարճ», ինչպես նաև «երկամանակ» ձայնավորներ, ըստ որում երկար ձայնավորների մեջ Սկևռացին փորձում է կատարել մի նոր տարբերակում՝ բնությամբ երկար (ինչ. է և ով) և դրությամբ երկար (ինչ. ա և ի) ձայնավորներ՝ հար և նման հունարենին: Բնությամբ երկար ձայնավորները բոլոր դեպքերում էլ երկար են արտասանվում, իսկ դրությամբ երկար ձայնավորները (ա, ի) երկակի բնույթ ունեն՝ «երբեմն ձգտին իբրև զերկարս և երբեմն զսպին իբրև զսուղս, յորժամ յայս և կամ յայն բաղաձայնքն աւքնական լինին... յորժամ զայն ձայնորդսն առնուն լծակից որ ոչ նեղեն զշրթունսն, և նորա երկարանան (ինչ. ծած, գագ, դադ, զագ)»³:

«Սուղ» ձայնավորների մեջ Սկևռացին նույնպես տարբերում է բնությամբ և դրությամբ սուղ ձայնավորները: Սուղ ձայնավորներ է համարում՝ ե, ո, լ հնչույթները, որոնց գլխավերևում սուղ նշանն է դրվում (օ): Իսկ դրությամբ սուղ ձայնավորները նրանք են, որոնք լծակցում են այնպիսի բաղաձայնների հետ, որի հետևանքով «զբերանն նեղեն և նրբացուցանեն զձայնն»⁴ (ինչ. բաբ, ամ, բմբ, իմ):

«Ամանակի» տեսությունը, իր բռնադրոսիկության պատճառով, նույնպես հող չբռնեց հայ քերականագիտության մեջ և որոշ ժամանակ անց հայ քերականները զաղարեցին անդրադառնալ այդ հարցին՝ իբրև գործնական նշանակությունից դուրկ երևույթի. սուղը առհասարակ, իբրև նշան, մոռացվեց, իսկ

¹ Հ. Մ խ ի թ ա ռ յ ա ն, Հայերենի կետագրությունը, «Հայոց լեզվի դասավանդման հարցեր», Ժողովածու, Հայպետուսմանկհրատ, 1958, էջ 94:

² Հ. Մ խ ի թ ա ռ յ ա ն, Առողջանություն, «Էջմիածին» ամսագիր, № 8, էջ 56—57:

³ Զեռագիր, № 2371, Թ. 145բ:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 146ա:

երկարը իր սկզբնական նշանակությունը (ժամանակային տևողության իմաստը) փոխեց և ձեռք բերեց այլ ֆունկցիա՝ վեր ածվելով ձայնարկության և զգացմունքային իմաստ դրսևորող նշանի:

Եթե ամանակի տեսությունը վերաբերում էր միայն ձայնավորների ժամանակային տևողությանը, ապա հազագի տեսությունը՝ բաղաձայնների որակային հատկություններին: Այս հարցում նույնպես Սկևռացին հետևում է հայավանդական մեկնողական քերականությանը. նա լիովին հավատարիմ է Դիոնիսիոս Թրակացու հայերեն թարգմանության դրույթներին: Ինչպես հայտնի է, հունարենը հազագային և հնչույթի տառային նշան չունի և այդ բացը լրացնելու համար օգտվում էր «թաւ» (θαυ) և «սոսկ» (ψιός) նշաններից. «թաւ» և «սոսկ» նշանները գրվում էին միայն ձայնավորներից և ք-ից առաջ, զլիսավերեում, ըստ որում «թաւ»-ի նշանը ցույց էր տալիս, որ տվյալ բառը պետք է կարդալ հազագով, այսինքն՝ որ այն և արտասանությամբ է սկսվում, իսկ «սոսկ»-ի նշանը ակնարկում էր բառի արտասանությունը այնպես, ինչպես գրված է՝ առանց հազագի: Ինչպես տեսնում ենք, հունարենի համար միանգամայն հասկանալի է «թաւ» և «սոսկ» նշանների կիրառությունը, իսկ հայերենը դրա կարիքը բոլորովին չունի: Անհրաժեշտության դեպքում նա կարող է և նշանագիրը օգտագործել՝ որպես տվյալ հնչույթի գրավոր համարժեքը: Ինքնին հասկանալի է, որ այս հարցում ևս մեր քերական-մեկնիչները մեծ տուրք են տալիս Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության նյութական թարգմանությանը:

Սկևռացին, հետևելով իր նախորդներին, «թաւ» բաղաձայններ է համարում հայերենի շնչեղ պայթական խուլերը՝ փ, ք, ք, իսկ «սոսկ» կամ «լեարկ»՝ խուլ պայթականները (պ, կ, ա): Այս նշանների առկայությունը և նրանց անհրաժեշտությունը Սկևռացին պատճառաբանում է նրանով, որ «ի տեղիս տեղիս դժուարաւ որոշին սոքա, պետք եղեւ նշանացս այսոցիկ ի զգուշութիւն ընթերցողին ի խտրութիւն սոցա, զի մի շփոթեսցէ զգիրն և նովաւ զբառն, և արասցէ զքարն կար»¹:

Այստեղ ուշադրության է արժանի մի հանգամանք. Սկևռացին իզուր չի զանգատվում այն մասին, որ «ի տեղիս տեղիս դժուարաւ որոշին» շնչեղ պայթական խուլերը (ք, փ, ք) և խուլ պայթականները (պ, ա, կ): Տվյալ դեպքում Սկևռացու այս ակնարկը վերաբերում է հայերենի բարբառներին, որոնք հնչույթային իրենց համակարգերով ինչպես միմյանցից, այնպես էլ առավել ևս զբաբարի դասական շրջանի վիճակից, շատ էին տարբերվում, ուստի և շատ դեպքերում, գրիչների բարբառային տարբեր պատկանելիության պատճառով, խուլերը արտասանվում և գրվում էին իբրև շնչեղ խուլ, և ընդհակառակն, դրա հետևանքով էլ բառը գրում էին կառ: Բայց հայերենի հնչույթային համակարգը կարիք չունի նոր տարբերանշեր օգտագործել այդ երևույթը արտացոլելու համար: Առանց այն էլ շնչեղ խուլ պայթականները և խուլ պայթականները զանազանվում էին հայերենում իրենց ուրույն տառանիշերով:

Առողջանության շորրորդ տարատեսակը մեկնողական քերականության մեջ կոչվում է «կիրք», որի տակ հասկացվում է գրավոր արտադրանքի ընթերցումը

¹ Չեռագիր, № 2371, ք. 147ա—բ:

հեշտացնող նշանների կիրառութիւնը: Այս ենթատեսակի մեջ են մտնում առողջանութեան երեք նշանները՝ «ապարաց», «ենթամնայ» և «ստորատ»:

Ըստ Սկեռացու «ապարաց»-ը նշանակում է «ստանց, ի բացառեալ», «ասլա»-ն համարելով «նախդիր», իսկ ոմանց կարծիքով, ասում է նա, «ստուգաբանորեն» նշանակում է այբաբաց, այսինքն՝ առանց այբի: Նշելով այն մասին, որ հայերենի բարդ բառերի բաղադրիչ մասերը մեծ մասամբ միանում են իրար և հոդակապով, Սկեռացին խոսում է նաև նրա հակառակ երևույթի մասին, երբ որոշ բարդութիւնների ժամանակ բաղադրիչ մասերի միջև բացակայում է հոդակապը (ինչպես՝ վերաառութիւն, պարբերութիւն): Այդ դեպքում հարկ կլինի կիրառել ապարացի նշանը բառի այն մասում, որտեղ բացակայում է հոդակապը՝ ակնարկելու համար, որ զեղչված տառ գոյութիւն ունի այնտեղ: Այս միջոցին են դիմում հեղինակները մեծ մասամբ բարեհնչութեան կամ տաղաչափութեան շարժառիթներից մղվելով¹:

Ենթամնան գործածվում է այլ նպատակով. նա երկու բառերի միջև ներքեից է դրվում իբրև թեք կիսաշրջան մի դիծ, որպեսզի ընթերցողը իմանա, թե այդ բառերը մի ամբողջութիւն են կազմում, ուստի և պետք է համարել բարդ բառ: Ենթամնայի կաթիքը, ըստ երևույթին, զգացվել է այն ժամանակ, երբ բառանշատում տեղի չէր ունեցել ձեռագիր աշխատութիւններում, և որպեսզի տարբերութիւն դրվի պարզ և բարդ բառերի միջև, այդ միջոցն է հնարվել: Նման դեպքում Սկեռացին այդ նշանը համարում է «տիրապէս ենթամնայ», այլ կերպ ասած՝ «իսկական, լիարժեք ենթամնայ», ի տարբերութիւն այն դեպքերի, երբ նույն դիծը, բայց մի քիչ ավելի փոքր աղեղով, դրվում է նաև այնպիսի բարդ կազմութիւնների ներքեից, որոնք բաղկացած են լինում մի ամբողջական բառից և մի ձևութից (այսինքն՝ ածանցավոր և հոլովված բառեր): «Բայց պատահէ զնեւ երբեք և յորժամ ի լիոյ և ի թերոյ, կամ ի թերոյ և ի լիոյ բառից և կիսաբառից կապի բառ,— գրում է նա,— որգոն՝ հրեշտակաց, հրեշտակային, մարդոց, հայրիկ, տիրասպան, պատմագիր» ևլն²: Հետագայում, երբ գրիչները բառանշատ գրութեան ձևին անցան, ենթամնայի և կիսենթամնայի կիրառութիւնը անիմաստ դարձավ և սկսեց գործածվել իբրև տողադարձի նշան: Հետևաբար Սկեռացու այս դրույթները մեծ մասամբ տեսական բնույթ էին կրում, իբրև կրկնութիւն իր նախորդների ասութիւնների. այդ է պատճառը, որ ինչպես իր՝ Սկեռացու, այնպես էլ իրենից հետո ընկած ժամանակաշրջանում արտագրված ձեռագիր-աշխատութիւններում այդ դրույթների փաստական կիրառմանը չենք հանդիպում:

* *

*

Սկեռացու «ծրատ վասն առողանութեանց» աշխատութեան մի դուրսն է կազմում «Յաղագս կիտից» հատվածը: Այստեղ հեղինակը խոսում է կետադրութեան կանոնների մասին:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան հայերեն թարգմանութեան մեջ հայերենի կետադրութեան համար ընդունված է երեք կետ. «Կէտք են երեք.— կարդում ենք այնտեղ,— կէտ աւարտեալ, միջակ,

¹ Տե՛ս Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, նշված աշխատ., էջ 95:

² Զեռագիր, № 2371, Թ. 148ա:

ստորակէտ: Կէտ է տրամախոհութեան անգեցելոյ նշան, և միջակ՝ նշան յոգի սակս ընդունելոյ. եւ ստորակէտ է տրամախոհութեան շե ևս յանգեցելոյ, ալ ևս կարատացելոյ նշանք:

Ի՞նչ առանձնանայ կէտ ի ստորակիտէ. ամանակաւ, զի ի կիտէն կարի յոյժ մեծ է բացատն, իսկ ի ստորակիտէն ամենեւին նուազ¹:

Հայերենի կետադրութեան քանակն ու անվանումը, ինչպէս նաև նրանց դերն ու նշանակութիւնը լիովին պահպանվում է նաև Սկեռացու ժամանակ:

Խոսելով այն մասին, թե ինչո՞ւ ինքը հարկադրվեց իր աշխատութեան առաջին մասում հանգամանորեն կանգ առնել առողջութեան նշանների մեկնութեան վրա և հետո անդրադառնալ հայերենի կետադրութեանը, Սկեռացին բացատրում է այն ոչ թե նախապատվութեան հանգամանքով ալ ըստ տեղի:

Ուշագրավ են կետադրութեան այս երեք նշանների կիրառութեան վերաբերյալ Սկեռացու տված ճշտումներն ու պարզաբանումները: Նախադասութեանը, նայած իր կառուցվածքին, կարող է բաժանվել մի քանի մասերի, որոնց սահմանագիծը որոշելու համար դրվում են կետադրական նշաններ: Կրկնելուց հետո Դիոնիսիոս Թրակացու բնորոշումները կետադրութեան մասին, Սկեռացին «աւարտեալ կէտ»-ը անվանում է նաև «կատարեալ կէտ» կամ «տուն»: Որոշելով վերջինիս կիրառութեան եղանակը ըստ իմաստի, ասում է. «Իսկ կատարեալ կէտն կատարումն խորհրդոյն, վասն որոյ և տուն կոչի վասն կատարման բանին, որ ունի շտեմարանեալ յինքն իմաստս լիապէս»: Նկատենք, որ Սկեռացին ընդգծում է խոսքի ընթացքը իբրև մի հոսք, պրոցես, հրանդի փոքր փոքր աճմամբ առնու բանն զկատարումն որպէս ի շինուածս տան կամ յընթացս, ուստի և ըստ պատահման տեղոյն, երբեմն միով կիտիւ, երբեմն՝ երկուք, երիւք, շորիւք, կամ ևս աւելի առնու բանն զկատարումն»²:

Լինում են դեպքեր, երբ ստորակետով կամ միջակետով բաժանելիս «բանի» մասերը, թեև թվում են «ըստ ինքեան» կատարյալ՝ ամբողջական, բայց ամբողջական նախադասութեան հարաբերութեամբ թերի են: Այդ նշանակում է, որ ստորակետի բնույթն այնպիսին է, ինչպիսին՝ պատկերավոր ձևով արտահայտված՝ «կիսատունն առ կատարեալ տունն, որպէս ոտն կամ ձեռն առ բոլորում մարդումն»³:

2. Մխիթարյանը իր հետազոտութեան ընթացքում պարզել է, որ դեռևս 9-րդ դարից մեզ հասած ձեռագիր աշխատութիւններում կարելի է հանդիպել ստորակետի գործադրմանը: «Ստորակետը քերականներն իրենց աշխատութիւններում հիշատակում են դեռևս Ե—է դարերից սկսած,— գրում է նա:— Լազարյան ճեմարանի Ավետարանում և Էջմիածնի փղոսկրակաղմ Ավետարանում (Թ—Ժ դարեր) մենք հանդիպում ենք ստորակետի գործածութեան բազմաթիւ դեպքերի»: ...Առաջին դրավոր վավերագիրը ցույց է տալիս,— շարունակում է նա,— որ ստորակետն առկա է եղել և գործածվել Թ դարից, իսկ ավելի հաստատ՝ Ժ դարից»⁴:

Միջակետի մասին խոսելիս Սկեռացին նշում է, որ երբ նախադասութեանը շատ ծավալուն է, և հարկ է որոշ շունչ կամ դադար առնել, ապա այդ դեպ-

¹ Ն. Ա. Դ. Կ. Ե. Կ., նշված աշխատ., էջ 31:

² Ձեռագիր, № 2371, Թ. 149բ:

³ Նույն տեղում, Թ. 150ա:

⁴ 2. Մ. Խ. Թ. Կ. Ե. Կ., Հայերենի կետադրութիւնը, «Հայոց լեզվի դասավանդման հարցեր», Ժողովածու, Հայպետունամակհրատ, 1958, էջ 61:

քում միջակետ է դրվում. «է դարձեալ ուր վասն երկայնութեան քանին շունչ առնելոյ սակս, դնանի կէտ սահմանի, որպէս ամենվանաւք հանդուցանել զխոնջումն, և այս է միջակէտ, որ ասի և բացատ, որ է դատարկ տեղի»¹:

«Միջակէտ» տերմինի բացատրութիւնը տալիս Սկեռացին բացատրում է, որ այդ անվանումը հատկացվել է այն պատճառով, որ նա «ի միջին կայ ստորակիտին և աւարտեալ կիտին»²:

Ինչպես կազարյան ավետարանի քննութիւնը ցույց է տալիս, միջակետը և վերջակետը տարբերակվում էին միայն իրենց դիրքով և ոչ կետերի քանակով. վերջակետի համար կրկնակետի գործածութիւնը միայն հետագայում է ընդհանրացել: Այդ առթիւ Հ. Մխիթարյանը գրում է. «Այս ձեռագրում (խոսքը վերաբերում է կազարյան ավետարանին — Լ. Խ.) կետն ունի քառակուսի, երբեմն քառանկյունի, երբեմն էլ թափ ստորակետի ձև: Տողի վերևում դրվելիս այն համարվել է վերջակետ, իսկ տողի վրա, նայած նրա արտահայտած պաշտոնին, մերթ որպէս միջակետ, մերթ որպէս ստորակետ»³:

Սկեռացին վերջակետի մասին խոսելիս որոշակի կերպով նշում է, որ այն արտահայտվում է կրկնակետով, ի տարբերութիւն ստորակետի և միջակետի, որոնք ներկայացվում են առանձին կետով: Նա ասում է, որ նախադասութեան մեջ որքան էլ հարկ լինի ստորակետ կամ միջակետ գործածել, միշտ մեկ կետով է արտահայտվում, իսկ երկու կետ դրվում է միայն այն դեպքում, երբ նախադասութիւնը ավարտված է. «Ստորակէտն և միջակէտն որչափ և իցեն, թէ մի և թէ երկու, կամ թէ աւելի, մի մի կէտս դնելի է, մինչև յաւարտեալն հասանիցէ ուր երկու կիտից պէտք են»⁴:

Սկեռացին, գտնելով, որ կետագրութեան և նրա կիրառման հանգամանքների վերաբերյալ իր արած դիտողութիւնները թերի են, ամենայն համեստութեամբ և անկեղծութեամբ խորհուրդ է տալիս իր պատվիրատուին, որը միաժամանակ իր աշակերտն է հանդիսացել, լրացնել և ամրողջացնել ագն. «Եւ այս ևս վասն կիտից յիմս աղբատութենէ թերեւ շատ իցէ, այլ դու ընկալեալ աճեցուցես ի սոյնս, և զթերին զիջանելով լցցես, թէ ըստ գրոյ իցէ և թէ ըստ քանի...»⁵:

դ) «ԽՐԱՏ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՍԿԵՎՈՒՅՈՒ ԱՐՄԱՐԾԱՄ ՀԱՐՅԵՐԸ

Սույն աշխատութեան մեջ Սկեռացին անդրադառնում է հետևյալ հարցերին:

Առաջին զլխում համառոտ կերպով նորից քննվում են հայերենի վանկատութեան, ինչպես նաև «գրադարձութեան արվեստի» սկզբունքներն ու կանոնները: Սկեռացու այդ տեսութիւնը մանրամասն շարադրել ենք վերևում, ուստի և, կրկնութիւնից խուսափելու համար, կանգ չենք առնի այստեղ:

¹ Զեռագիր, № 2371, ք. 150ա:

² Նույն տեղում:

³ Հ. Մ խ ի Թ ա Ր յ ա ն, Հայերենի կետագրութիւնը, «Հայոց լեզվի դասավանդման հարցեր», Ժողովածու, Հայպետուսմանկհրատ, 1958, էջ 61:

⁴ Զեռագիր, № 2371, ք. 150ա:

⁵ Նույն տեղում, ք. 150բ:

Նրկրորդ և երրորդ գլուխներում շոշափվում են ուղղագրության օրինաչափությունները՝ բառերի ուղիղ և թեք պայմաններում:

Երրորդ գլուխը հեղինակը վերնագրել է՝ «Թէ ուրանաւր պիտոյանայ հին փոխանակ ինոյ ի միջոցս հոլովմանց անուանց»¹. հարցադրումը ինքնին ուշագրավ է, որովհետեւ այն ժամանակին գրիչների համար ամենամեծ դժվարություն հարուցող խնդիրներից մեկն է եղել: Այս հարցի պարզաբանումը Սկեռացին միանգամայն ճիշտ դիրքերից է տալիս, ելնելով հայերենի քերականության օրինաչափություններից:

Սկեռացին, աչքի առաջ ունենալով հայերենի «անուններն» ու դերանունները, գրավոր կամ բանավոր հաղորդման ընթացքում նրանց կրած փոփոխությունների ժամանակ նկատում է հետևյալ էական ու բնորոշ երևույթները. մի դեպքում «անուններն» ու դերանունները խոսքի մեջ հանդես են գալիս առանց ձևաբանական որևէ փոփոխություն կրելու, հենց այնպես՝ «ուղիղ» ձևով, ուստի և նրանց այդ վիճակը համարում է «ուղղական», մյուս դեպքում՝ նրանք կրում են որոշ փոփոխություններ, ձևաբանական բնույթի նոր կերպարանքներ ընդունելով: «Անուններին» և դերանուններին ներհատուկ այս երևույթը Սկեռացին համարում է «հոլովում» կամ «թափում». «...անուանքն և դերանուանքն, նախ՝ ուղղականք են և ապա հոլովականք, այսինքն՝ թափականք», — գրում է նա և ապա այդ տերմինները բացատրում հայերենի օրինակներով. «...և է ուղղականն ուղղակի անունն, այսինքն՝ երկինք, երկիր, մարդ, եղն, իսկ թափականն՝ երկնից, երկրի, մարդոյ, եզին»²:

Բառամիջում ճիւնի գործածությունը ի-ի փոխարեն պարզելու համար Սկեռացին հենվում է հին հայերենի հոլովման սխառմի վրա, նշելով հետևյալ հանգամանքները.

Երբ բառավերջում «անունը» (Սկեռացին «անուն» քերականական տերմինը գործածում է ընդարձակ առումով՝ դրա տակ հասկանալով ոչ միայն գոյականը, այլև ածականն ու թվականը) «ուղղական» ձևում ի-ով է ավարտվում (ինչպես՝ ուղի, հոգի, արծուի, բարի, երանելի, եղկելի ևն), հոլովվելիս ի հնչյունը փոխարինվում է լ-ով. (ինչպես՝ ուղւոյ, հոգւոյ, արծւոյ, բարւոյ, երանելւոյ, եղկելւոյ ևն):

Երբ մարդիկ անվանվում են ըստ քաղաքի և գավառի պատկանելիության (ինչպես՝ եգպտացի, դամասկացի, տաբոնացի ևն.), որի դեպքում «ուղղական» ձևում բառերը վերջավորվում են ի հնչյունով, թեքման ժամանակ լ-հնչյունը փոխարինում է ի-ին (ինչպես՝ եգպտացւոյ, դամասկացւոյ, տաբոնացւոյ ևն.):

Սկեռացու մոտ գտնում ենք նաև ենթակայի գաղափարը իբրև «կատարաւ գրանն». նա բառի ուղիղ և թեք ձևերի հակադրությունը ցույց տալու համար բառերը վերցնում է նախադասության մեջ՝ ըստ նրանց կատարած պաշտոնի, ըստ որում միանգամայն ճիշտ կերպով ենթակային է վերագրում բառի ուղղական հոլովը. «աստուած է արարիչ աշխարհի, աստուածն ուղղական անունն է և յաստուածն կատարեցաւ բանն, զի վասն աստուծոյ էր»³: Մյուս կողմից՝ թեք հոլովներ են ստանում այն անունները, որոնք ենթակա չեն

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 151ա:

² Նույն տեղում, 156բ—157ա:

³ Նույն տեղում, Թ. 157բ:

հանդիսանում նախադասության մեջ, նրա խոսքերով ասած՝ «ոչ կատարեն զբանն»։ «Իսկ ի հոլովելն՝ աշխարհս աստուծոյ է գործ — ահա այս հոլովական է, և այն (այսինքն՝ աստուած.— Լ. Խ.) չկատարեաց զբանն, այլ գործն, զի վասն աշխարհի էր բանն, որ աստուծոյ գործ է և ոչ վասն աստուծոյ»¹։

Սկեռացին ճիշտ է լուծում Լ-ի գործածության հանգամանքները բառի թեքման ժամանակ, դիտելով այն իբրև հայերենի քերականական առանձնահատկություններից բխող երևույթ։ Գրիչների ուշադրությունը հրավիրելով հայերենի հոլովման սխառմի վրա, Սկեռացին պահանջում է, որ նրանք անտեղի կերպով Լ-ն չդնեն այնտեղ, որտեղ քերականորեն չի պատճառարանվում և կամ չի արդարացվում և այդպիսով աղավաղում են «գովելի արվեստը»։ «Այլ ոմանք վարկաբարդի անխորհրդապէս դնեն զհինն բազում անգամ, ուր չէ պիտոյ, այսպես՝ մարդոյ, ցորենոյ, գիշերոյ, և այլ բազում այսպիսի, ոչ գիտելով զգալութիւն բանին՝ սխալեն։ Սակայն դու, ով վարժասէր, ի նախագրեցեալ խրատուցդ ուսիր զհանգամանսն և մի անուամնապէս աղաւաղեր զգովելի արուեստդ»²։

Սույն աշխատության երրորդ գլխում Սկեռացին քննում է բառավերջում դրվող յ-ի կիրառության կանոնները. պետք է նշել, որ գրիչները առավելապես սխալներ էին գործում չ-ի գործածության կանոնները պահպանելու ժամանակ։ Շփոթումն առաջանում էր նրանից, որ բառավերջում ա-ով և ու-ով եղրափակվող «անուններում» այլևս չէր արտասանվում, ինչպես դասական հայերենում։ Սակայն Սկեռացին, ինչպես և նրանից առաջ Արիստակես Գրիչը, ուղղագրական կանոններ սահմանելիս երբեք հաշվի չէին առնում հայերենի կրած պատմական հնչյունափոխությունը, և, տվյալ դեպքում, անկախ այն բանից, որ չ-ի կիրառությունը ա-ով և ու-ով վերջավորվող բառերից հետո հնչյունական նշանակություն չունեն, այնուամենայնիվ նրանք պահանջում էին հետևել հայերենի ավանդական ուղղագրությանը, երբ չ-ի գործածությունը նման դեպքերում ունեն և՛ հնչյունական, և՛ ուղղագրական արժեք ու նշանակություն։

Սկեռացին ինքն էլ է խոստովանում, որ նույնիսկ նախքան Արիստակես Գրիչը, բազմաթիվ հայերենի գիտակ գրիչներ անդրադարձել են չ-ի գրության հանգամանքներին, որի պատճառով էլ հսկայական նյութ է կուտակվել չ-ի գործածության կանոնների վերաբերյալ։ «Վասն յիոյ բազմախիտ իմացուածք են,— գրում է նա,— թէ ուրանօր պիտոյանան՝ ի սկզբունս բանիցն, ի միջոցին կամ ի սպառուածին, այսոցիկ և զբազմաց քան զայս զհանգամանս խրատուց, ոչ միայն ի նախագրելոցն առաջնոց հետորազոյն գրչացն շարագրութեանց, այլև ի վերջնոցն քան զնոսա նոցին հետևողացն ի սոյնս, այսինքն՝ յանհաս գրչէն Գրիգորէ Վամբրունեցոյ, և ևս առաւել յԱրիստակիսէ երբեմն նորին ծանօթ եղելոյ ի Հայոց Մեծաց որ պատճառս խրատու յաղագս այսոցիկ առեալ...»³։ Արված մեջբերումից ակնհայտ է դառնում, որ չ-ի անկումը բառավերջում ա-ից և ու-ից հետո այնքան էր բնդհանրացել և իրեն ենթարկել նման բնույթի բոլոր բառերը, որ արդեն հնչյունական տիրապետող օրենքի էր վեր ածվել դեռ շատ վաղուց։ Ուստի և գրիչների կատարած սխալ-

¹ Ձեռագիր, № 2371, Թ. 157ր։

² Նույն տեղում, Թ. 158ա։

³ Նույն տեղում։

ներն ու վրիպումները այդ հարցում այնքան հաճախադեպ էին, որ ավանդական ուղղադրություն գիտակ քերականները հարկադրված էին բազմաթիվ անգամներ անդադառնալ դրան: Բայց այստեղ կարևոր մի հարց է ծագում. ա-ից և ռ-ից հետո չ-ի անկման երևույթը ե՞րբվանից է սկսել և ո՞ր ժամանակից արդեն հնչյունական օրենքի ուժ ստացել: Այս հարցի սպառիչ պատասխանը տալիս է դոց. Ա. Արրահամյանը իր «Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ» արժեքավոր հոդվածում: Վերլուծելով մատենագրության ընծայած փաստերը, ինչպես նաև ուշադիր քննելով վիմագիր արձանագրությունները, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ չ-ի անկման երևույթը սկսվել էր դեռևս 5-րդ դարից առաջ: Այն փաստը, որ գրաբարի դերանունները, բայի բուն հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքը, ինչպես նաև հատուկ անունների մի մասը, որոնք բացառություն կազմելով շեն ենթարկվում ընդհանուր օրինաչափության, այսինքն՝ ա-ով և ռ-ով վերջանալիս շեն ստանում չ, հեղինակը համարում է հենց չ-ի անկման սկզբնավորման ապացույց»¹:

Սակայն բացառություն հանդիսացող այդ առանձին դեպքերը հետագայում այնքան են ընդհանրանում ու ծավալվում, որ գրիչները, առաջնորդվելով խոսակցական լեզվի հնչարտաբերական օրենքով՝ ա-ով և ռ-ով վերջավորվող բառերը ձեռագիր-աշխատություններում և վիմագիր արձանագրություններում գրում ու փոխադրում էին այնպես, ինչպես լսում կամ արտասանում էին: Ահա այս լեզվական փաստերի վկայությունները վերլուծելով հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ չ-ի անկման հնչյունական օրենքի ժամանակաշրջանը պետք է սահմանել 9-րդ դարը. «Այս փաստերը որոշակի ցույց են տալիս, — շարունակում է հեղինակը, — որ արդեն 9-րդ դարում լրիվ կերպարանք էր ստացել արտասանության մեջ բառավերջի չ հնչյունի անկման օրենքը, մասամբ արտացոլում դրնելով նաև գրության մեջ»²:

Այժմ համառոտակի կանգ առնենք Սկեռացու սահմանած կանոնների վրա՝ բառավերջում չ-ի գործածության առթիվ:

Իբրև հիմնական սկզբունք, որով պետք է առաջնորդվեն գրիչները չ-ի կիրառման ժամանակ, Սկեռացին հայերեն «անուններն» ու բայերը բաժանում է երկու կարգի՝ «կատարեալ» անուններ ու բայեր և «անկատար» անուններ ու բայեր:

Սկեռացին «կատարյալ» և «անկատար» տերմինները անունների կապակցությամբ գործածում է «հասարակ» և «հատուկ» գոյականների հակադրության իմաստով. մինչդեռ բայերի նկատմամբ կիրառելիս նկատի է ունենում նրանց արտահայտած ժամանակային հարաբերությունները՝ ներկայի ու ապառնու և անցյալի հակադրությամբ:

Եթե «անունը» հասարակ է, անկախ նրանից, թե ուղիղ կամ թեք ձևով է հանդես գալիս, ա-ից և ռ-ից հետո բառավերջում անպայման չ պետք է դնել. այդպիսի բառերը Սկեռացին կոչում է «կատարեալ» բառ. «Իսկ յանուանս մտանելոյ չի կատարեալ զնա ցուցանէ, — գրում է նա, — և կատարեալ անուն

¹ Տե՛ս Ա. Արրահամյան, Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, «Տեղեկագիր», Հասարակական բաժանմունքի, 1958, № 4, էջ 77:

² Ա. Արրահամյան, նշված աշխատ., էջ 82:

այն է, որ հասարակաց և ընդհանուր է, որ զբաղումս նշանակէ, որպէս ասէ որ թէ՛ արձայ, ծառայ պաշտանեայ, Բահանայ, տղայ, անդեայ, խոյ, հայ, հրէայ, սատանայ»¹:

Եթե «անունը» հատուկ է՝ անկախ նրանից, թե անձնանուն է կամ քաղաքների ու տեղերի անուն, Սկեռացին «անկատար» է համարում, ուստի և այդպիսիք ա-ով կամ ո-ով վերջավորվելու դեպքում ուղիղ ձևում չ չեն ընդունում: «Իսկ անկատար անուն մասնաւոր,— գրում է նա,— որ զմի անձն նշանակէ, որպէս՝ Յուդա, Երեմիա, Զաքարիա, Սոփոնիա, այսպես և զտեղեաց և զքաղաքաց անուանս առանց յիոյ, յորժամ ասես՝ Սամարիա, Գալիլեա, Բերսայիդա, Ատանա, Անարզաբա, Սերաստիա»²: Ի դեպ՝ ուշագրաւ է այն, որ Սկեռացին բառի ուղիղ և թեք ձևերի հակադրութիւնը բմբռնելի դարձնելու համար նկատի է ունենում նրա շարահյուսական ֆունկցիան նախադասութեան մեջ. եթե խոսքի մեջ տվյալ գոյականը ենթակայի դերում է, ապա այն ուղղական հոլովով է հանդես գալիս, եթե շարահյուսական այլ ֆունկցիաներ է գրսևորում, ապա այն հոլովված է և կիրառվում է թեք հոլովով: «Եւ զայսոսիկ զանուանս, որ առանց յիոյ են, թէ մարդկան սրբոց կամ անսրբոց և թէ տեղեաց զիւղից կամ քաղաքաց, երբ ի քէն լինի ասացեալ դէպ ի նա գնայ չալիտի յի, յորժամ ասես՝ Երեմիա զայս ասաց, կամ Բառնաբա զայս գործեաց: Նմանապէս և յորժամ ասես՝ ի Գալիլիա գնաց, կամ՝ յԱտանա գնամ, ի քենէ սկսեալ բանն և առ նա է գնալ, և դեռ անկատար է, որպէս յորժամ ասես թէ՛ այս իրքս յԱտանա կամ ի Սամարիա սուղ է, կամ յաժան»³:

Նշելով այս հանգամանքը, Սկեռացին մի նոր կանոն է սահմանում հատուկ անունների համար յ-ի գործածութեան կապակցութեամբ. եթե տվյալ հատուկ անունը նախադասութեան մեջ գրված է ուղղական, հայցական և ներգոյական հոլովներով, ապա յ-ի կարիք չի զգացվում, իսկ երբ բացառական և սեռական հոլովներով է գրված՝ անպայման չ պետք է լինի ա-ով և ո-ով վերջավորվող հատուկ անունների եզրում: «Իսկ յորժամ բանն ի նմանէ իցէ սկսեալ՝ յի պիտի, յորժամ ասես՝ յԻսայայ մարգարէէ, յԵրեմիայի մարգարէէ, կամ՝ Եղբայրն Անդրեայ կամ հայրն յեսայայ, կամ տունն Յուդայ: Այսպիսի արինակաւ ի նմանէ առ այլք է ի գնալ բանն, որպէս յորժամ ի քաղաքէ ի դուրս գալով ասես՝ գամ յԱտանոյ, յԱնոյ, ի Մամեստեայ»⁴:

Բայերի մասին խոսելիս, Սկեռացին նրանց մեջ «կատարյալի» և անկատարի» տարբերութիւնը դնում է՝ ելնելով նրանց արտահայտած ժամանակային հարաբերութիւնից, ավելի ստույգ կերպով՝ հրամայականի ու ներկայի և անցյալ կատարյալի հակադրութիւնից:

Բայի հրամայական եղանակը Սկեռացին ճիշտ կերպով համարում է բայի գործողութեան այնպիսի ժամանակ, որը դեռ չի կատարվել և որի կատարումը ենթադրվում է խոսքի մոմենտից հետո. այդ է պատճառը, որ նա բայի հրամայական ձևը համարում է «անկատար», ի հակադրութիւն սահմանական եղանակի ներկա անկատարի և անցյալ կատարյալի. բերելով հրամայական բայաձևի բազմաթիւ օրինակներ (աղաչեա, արա, արգահատեա, ազնեա, աւժանդակեա ևն.), Սկեռացին եզրակացնում է. «Այսոքիկ անկատարք

¹ Չեռագիր, № 2371, ք. 160ա:

² Նույն տեղում, ք. 160ա:

³ Նույն տեղում, ք. 160ա—բ:

⁴ Նույն տեղում, ք. 160ա—բ:

են, վասն այնորիկ ոչ առնուն յի ի վերջսն, զի դեռ չեն ի գլուխ ելեալ իրքն»¹:

3-ի առկայությունը բառի վերջում Սկևռացին սխալ կերպով կարծում է իբրև տվյալ բառի ավարտուն՝ «կատարյալ» լինելու ցուցանիշ, նա չի կռահում, որ 3-ի առկայությունը և կամ բացակայությունը դասական հայերենում պայմանավորված չէ բայաձևի գործողության ժամանակային հարաբերությամբ, այլ նրանով, որ գրաբարի գործածության շրջանում 3-կիսաձայնը բոլոր դեպքերում էլ արտասանվել է, երբ գտնվել է բառավերջում ա-ից և ու-ից հետո, իսկ չլինելու դեպքում՝ հասկանալի է, որ այն չի արտասանվել այնտեղ: Մյուս կողմից՝ Սկևռացու այդ դրույթը չի հաստատվում նաև սահմանական եղանակի ներկա անկատարի նկատմամբ, ներկա անկատար բայաձևը խոսքի մոմենտի նկատմամբ սկսված, բայց շարունակվող գործողություն է ցույց տալիս, իսկ գործողության ավարտվածություն երբեք չի ենթադրում: Սակայն այն հանգամանքը, որ Սկևռացին բայաձևերի քննման ժամանակ բնորոշում է նրանց ըստ վերջիններիս արտահայտած ժամանակային հարաբերության, ինքնին ուշագրավ է. այդ առնչությամբ նա ասում է, «...այսոքիկ (արդարացայ, մեղայ, ձանձուրացայ ևն — Լ. Խ.) զեղեալն նշանակեն զգիպուածս, որպէս այնորիկ որ առանց յիոյ էին, զշեղեալսն»²:

Ամփոփելով վերն ասվածները, հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին:

1) Գևորգ Սկևռացին ամբողջացնում է «գրչության արվեստի» քերականական տեսությունը՝ լրացնելով իր անմիջական նախորդի և ուսուցչի՝ Արիստակես Գրչի դրույթները: Եթե Արիստակես Գրիչը իր աշխատության մեջ հիմնականում քննում և մշակում է հայերենի ուղղագրական կանոնները, ապա Գևորգ Սկևռացին առաջ է քաշում նոր հարցեր՝ ամբողջական ուսմունք ստեղծելով «գրադարձության արվեստի», այլ կերպ ասած՝ վանկատության, տողադարձի և կետադրության վերաբերյալ:

2) Սկևռացին նոր բարձրության վրա դրեց «գրչության արվեստը»՝ զինելով գրիչներին հայերենի քերականության վերաբերյալ բավական ընդարձակ գիտելիքներով և ըմբռնումներով: Գրիչների սերունդներ դաստիարակվեցին նրա աշխատություններով, գիտական հիմքի վրա դրվեց ձևագիր-աշխատությունների ընդօրինակման և բազմացման գործը, որով մեծապես զարկ և խթան ստացավ «գրչության արվեստի» սկզբունքների և դրույթների մշակման և ճշգրտման խնդիրը: Այն գրիչները, որոնք ծանոթ էին Սկևռացու սույն աշխատություններին և առաջնորդվում էին Սկևռացու ցուցումներով ու դրույթներով, ձևագիր-աշխատություններ ընդօրինակելիս, անկասկած, գրում էին ավելի բարձր որակով և գրագիտական կիրթ ճաշակով:

3) Մեծ է Սկևռացու ժառանգության կուլտուրական նշանակությունը պատմական տեսակետից. այն հանգամանքը, որ հայերը դեռևս 12—13-րդ դարերում ունեցել են ոչ միայն մեկնողական-քերականական հարուստ գրականություն, այլև «գրչության արվեստի» քերականական տեսությանը նվիրված ինքնուրույն աշխատություններ, վկայում է գիտության շատ բնագավառների նկատմամբ հայ ժողովրդի մտավոր մշակների ունեցած լայն մտորումների մասին:

¹ Զեռագիր, № 2371, ք. 159ա:

² Նույն տեղում, ք. 159բ:

Л. ХАЧЕРЯН

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ «ИСКУССТВА ПИСЬМА»
В ТРУДАХ ГЕОРГА СКЕВРАЦИ

Резюме

Статья посвящена изучению трудов видного армянского грамматика и писца второй половины XIII в., Георга Скевраци.

Автор подвергает обстоятельному исследованию три труда Скевраци: а) «Наставления о слогосложении», б) «Наставления о просодии», в) «Наставления об искусстве письма», в которых рассматриваются вопросы орфографии, слогосложения, «искусства переноса», просодии и пунктуации. Указанные труды сыграли важную роль в установлении твердых закономерностей в этих областях.

В первом труде Скевраци исследует основы переноса и излагает правила, которыми должен руководствоваться писец, переписывая и размножая рукописи. Свою теорию переноса автор основывает на учении о слогосложении армянского языка.

Взгляды Скевраци на «искусство переноса», согласно автору, сыграли большую роль в деле правильного копирования рукописей и способствовали повышению искусства и грамотности писцов. Благодаря труду Скевраци уже в XIII в. в армянской грамматической науке было создано специальное учение «об искусстве переноса».

Второй труд Скевраци посвящен целиком случаям и обстоятельствам применения знаков правильного произношения и пунктуации в армянском языке, при этом дается их объяснение и теоретическое обобщение.

Как известно, уже благодаря армянскому переводу труда Дионисия Фракийского «Искусство грамматики» (перевод V века) армяне были знакомы с вопросами просодии и считали учение греков о просодии одной из составных частей грамматики. Однако роль и назначение знаков правильного произношения в переводе грамматики Дионисия Фракийского, как это видно из исследования упомянутого труда Скевраци, приняли у армян иной характер.

В третьем труде Скевраци рассматриваются, в основном, закономерности армянского правописания в прямых и косвенных формах слов. При этом, подобно своему предшественнику Аристакесу Гричу, он в своем учении о правописании руководствовался не современным ему произношением армянских слов, а произношением, соответствовавшим правилам письма классического армянского языка — грабара.

Автор статьи считает, что упомянутые труды Скевраци представляют большой интерес не только для арменистики, но и для общего языкознания.